

सुमती-प्रज्ञा

माताजीच्या ७१ व्या वर्धापनदिनाचा मंगलकलश

पं. सुमतीबाई शहा

सोलापूर

पञ्चश्री सुमतीबाई विद्यापीठ ट्रस्ट, सोलापूर.

प्रकाशकीय -

मातृ-महिमा

पं. सुमतीबाई आश्रयमाता तर आहेतच परंतु महिलांची तन्हतन्हेची सुखदुःखे जाणून त्या आज सर्व महिला वर्गाच्या थोर आई आहेत ! ‘आई थोर तुझे उपकार’ बालपणच्या काव्यपंक्ति आईचे मातृहृदय पाहून ओठातून सहजच गुणगुणायला होतात

घरोघरी खोट्या अपवादांनी निर्जन-वनात, दुःखाच्या खाईत लोटलेल्या अनेक ‘सीता’ त्यांच्या आश्रयाला आल्या. कित्येक ‘अंजनांनी’ दारोदारी भटकून ‘आश्रमीय’ आईच्या कुशीतून पुनःजीवनाची सुखांतिका अनुभवली. कांही जणी ‘चंदने’ च्या रुपे आश्रमात येऊन खन्या जीवनाचा शोध-बोध घेण्याची कला साध्य करून आनंदाचे. स्वालबंनाचे जिणं जगू लागल्या !

कुमारी, विधवा, सधवा वा परित्यक्ता कोणत्याही अबलेनं या थोर छत्र-छायेखाली यावं आणि बलशील, सबला बनल्यावर कृतज्ञतेची पोच पावती आपल्या सुखी-आनंदी घरातून पाठवावी अशी असंख्य सुवर्णाकित उदाहरणे संस्थेच्या इतिहासातील गेल्या पाऊण शतकातील आहेत.

भारताच्या इतिहासातील अद्याप स्त्री अत्याचार अनाचार, छळांची साखळी तुटलेली नाही. आजच्या विज्ञान विकसित युगात सुध्दा स्त्री-जीवन त्याच यंत्रातून पिळवटून निघत आहे. ही दृश्ये पाहून या मातृहृदयाचे पाणी पाणी होऊन जात आहे. त्यांचे दुःख हलके कसे होईल या एका चिंतनातूनच आईची ‘सुमति-प्रज्ञा’ खडबळून जागी झाली आहे, इतकेच नव्हे तर बेचैन, हैराण होऊनही सुखी जीवन, बलशाली आत्मा अनुभवण्याची अजब किमया लिपिबद्ध होऊन वाढदिवसाची ही आईची भेटच लाभली आहे !

‘सुमति-प्रज्ञा’ भारतीय तारु ण्याच्या गोरवाला उजळून टाकेल. प्राचीन कालीन महिलापेक्षा आजचे महिला-जीवन अतिशय धोक्यात आहे. कारण रोजच्या वर्तमानपत्राची पाने अभद्र-अमंगल, खेदजन्य स्त्रीदुर्घटना यांनी रंगविलेलीच असतात. स्त्रियांचे अपहरण, बलात्कार, हत्या-अपमान, शीलभंग.... पाहून एका स्त्री हृदयाला कळवळा येतो ! तो हि जीवनाच्या तरु लता अनुभव समृद्धीने परिपक्व झाल्यावर ! हे या कलियुगातील सुचिन्हच आहे !

कलियुगाचे नरकात रूपांतर होऊ नये, मानवतेची ज्योती काजळून काळ्वंडून जाऊ नये; राक्षसी, पाशवी प्रवृत्तीना स्फुरण चढूं नये ..... या साठी प्रत्येकाने आपली स्वतःची ‘सुमति-प्रज्ञा’ अर्थात् बुद्धी चातुर्य पणाला लावले पाहिजे असा अमोल संदेश-आदेश या आईच्या देणगीतून मिळालेला आहे.

आमची भारतीय संस्कृति आत्मवादीच नाही तर आत्मवादातून ‘परमात्मवादी’ चा पक्ष अधिक ज्वलंत चर्चिला जात आहे. जीवमात्रातून ‘परमात्मदर्शन करा’ अशी शिकवण घेणारे भारतीय मन आज जन्मदेच्या मातृजातीच्या परमात्माचे जरी नाही तरी साध्या आत्म्याची पण महती जाणली तरी-स्त्री जीवनाची वाटचाल सुखाची होईल.

स्त्री-शरीर सुखापलीकडे दिव्य-भव्य आहे. माता, भगिनी, कन्या, पत्नी-सखी अशा दिव्यत्वाची प्रचीती, घ्यायला शिका - शिकवा. यातच खरे मातृवंदन मातृगौरव, मातृ -विनय आहे.

ॐ

सर्व विश्वाच्या उत्पत्तीपूर्वीही जो शास्वत ध्वनी होता व विश्व नष्ट झाले तरी जो नित्य, शाश्वत राहील असा ध्वनी म्हणजे ॐ. त्या त्रैकालिक अस्तित्वाचे स्वरूप म्हणजेच ॐ. उत्पत्ती, स्थिती आणि विनाश यांचे एकात्मक प्रतीक असलेल्या या ॐकाराचे दर्शन म्हणजेच आत्म्याचे दर्शन. आत्मस्थितीचे मंगलमय अधिष्ठानही तेच. सर्व चराचर सृष्टीला व्यापूनही जो स्वयंभूपणे उरतो तोही ध्वनी तोच.

भारतीय संस्कृतीनेच नवे तर सर्व प्राचीन संस्कृतीनीही या ध्वनीसमुच्चयाला आदर्श मानले आहे. मानवाच्या अत्यंत उत्क्रांत जीवनाचे, सिध्द अवश्येचे, खरे व विशद स्वरूपही तेच. ज्याचे ध्यान करायचे व जो त्याचा साधक असेल असा संमिश्र भावही तो ध्यानच होय. सृष्टीतील जे जे महन्मंगल, जे जे कल्याणकारी, जे जे हित-मित-प्रिय त्या सर्वांना व्यापून असणारा ध्वनी म्हणजे तोच आहे. जे जे कूट, अगम्य, गूढ, व अनाकलनीय वाटत आले आहे, जेथे मानवी मनाची प्रचंड झेपही जात नाही, मानवाचे मन जेथे श्रांत, क्लांत होऊन विश्राम पावतो तो ध्वनीही तोच. जीवनाला सर्वतः व्यापून राहणारा ध्वनीही तोच. पंचमहाभूतांच्या अधिष्ठानाचे आधार तत्त्वही तेच. आपण ज्यावेळी नसू त्यावेळीही जो सदैव असेल असे जे परम-अस्तित्व म्हणजेच ॐकार ध्वनी होय. विविध भाषा, विविध विचार-विकार, विविध भाव-भावना यांना व्यापून राहणारा हा ॐकार ध्वनी म्हणजेच परमात्म्याच्या मुखातून निघालेली सर्व कल्याणकारी गंगाच होय. शरीर, मन व आत्मा यांना अंतर्बाह्य निर्मळ करणारी ती गंगाच होय. ॐकाराचे स्वरूप म्हणजेच आत्म्यातील ज्ञान शक्तीचा प्रकट आविष्कार होय. स्वपदाशी नित्य एकनिष्ठ राहणारी व विश्वातील चराचरांचा शोध घेऊन त्यास जाणून घेणारी अनंत ज्ञान शक्ती म्हणजेच ॐकार ध्वनी होय.

विविध वाडमय, साहित्य, कला, इतिहास यांच्या विलासाचा उगम, मानवाच्या इतिहासाचे सम्यक संकलन, सिध्दत्वाशी अभेदरूपाने नाते जोडणार अनादि सिध्द शक्ती म्हणजेच हा ध्वनी होय. सृष्टीतील जे जे चमत्कार, जे जे गूढ, ते ते सर्व याच ध्वनीची रुपे आहेत. विश्वाचे नाटक रचणाऱ्या स्वयंभू शक्तीने जी जी पात्रे या रंगभूमीवर आणली ती सर्व पात्रे या ॐ स्वरूपातच शेवटी सामावून जातात.

ऊँकार ध्वनी केवळ ध्वनी नाही. त्या ध्वनीचे रु पांतर दिव्य-उर्जेत होऊन अनंत वीर्य-शक्ती खळाळून जागी होते. रु द्राने अवतार घेऊन तांडव करीत, दहाही दिशा आपल्या प्रलंयकारी तांडव नृत्याने दणाणून सोडताना या ऊँचाच आश्रय घेतला. अमृत आणि महाविष, जीवन आणि मृत्यु यांच्या सीमारेषा पुसून टाकून ‘एकं तत् सत्’ असे श्वाश्वत, अमर, काल-प्रदेश निरपेक्ष आत्मस्वरु प उघड करू न सांगणारे तत्त्व म्हणजेच ऊँ.

ऊँकार हा ध्वनी स्वयं प्रकाशाचा उद्गाता, निर्माता आहे. तेथे अंधाराला, अविवेकाला, मिथ्या कल्पनांना, भावनावशतेला थारा नाही. अमंगळ भेदाभेद नाहीत. धर्म-अधर्माच्या कळकट कल्पना नाहीत. संपूर्ण सृष्टी एक ! असा एकात्मतेचा परमोच्च बिंदू !

विश्वात अवगाहन करणारे असंख्य सूर्य, चंद्र, तारका, ग्रह-नक्षत्रे च्या ऊँकाराचीच रु पे आहेत. लोकांतात व्यापून असणारे शाश्वत सत्य ऊँकारच प्रगट करतो.

ऊँकार म्हणजे पावित्र्याला, मांगल्याला, चिर-सिध्दत्वाला आवाहन. पुंगी वाजवून निद्रिस्त महाविषधराला जसे गारू डी जागृत करू न डोलायला लावतो, वर्षांत्रकूत विजांच्या चाबकाने मेघमालावर आघात करू न त्यांना त्यांच्या हृदयातील दिव्य अमृताचा स्त्राव पृथ्वीवर करायला भाग पाडले जाते, तसेच ऊँकाराने घडते. नित्य शुद्ध असलेल्या या ध्वनीने सृष्टीची शुद्धता घडून येते. महामोहरु पी विषावर ऊँकारच उतारा आहे. अनिष्ट-आपत्तीच्या महापुरात ऊँकार स्वतःच नाव व नाविक बनून येतो. देशाला, धर्माला, नीतीला ग्रासू पाहाणाऱ्या महाराक्षसांचा विनाशही ऊँ शक्तीच करते. ज्या लोभाने मानवी जीवन अत्यंत विषाक्त, विषमय बनत जाते त्या लोभाला आवरण्याचे दिव्य कार्य या ऊँकार शक्तीत आहे.

ऊँ हे एक आश्चर्यकारी, परम-रसायन आहे. जडाची प्रतिक्रिया जशी जड पदार्थावर घडून येते, तशी या शक्तीची प्रतिक्रिया आत्मतत्वावर घडून येते. ज्यामुळे आजपर्यंत हृदयस्थ परमात्म्याला पाहण्याचे, आत डोकावून पाहण्याचे, आत्म्याच्या अंतरंगाचे दर्शन घेण्याचे आपण टाळत आलो त्या भयाचा विनाश ऊँ ने होतो. माणूस सर्वांचा शोध घेतो. चंद्र-सूर्यावरही जाईल, अगदी लोकाच्या अंतापर्यंतही जाऊन येईल परंतु आत डोकावून पाहाणार नाही. तो आत पाहायला घाबरत आहे. आत जायला त्याला भीती वाटते. आत अंधार आहे, अशी त्याची धारणा आहे. आत शत्रू लपून आहेत असे त्याला वाटते. म्हणून तो नित्य बाहेरच भटकतो आहे. घराचा मालक दारावरच बसून आहे. बाह्य विश्वात, बाह्य सुख-दुःखाचे त्याला नित्य आकर्षण वाटते. पण हे आकर्षण तरी खरे आहे काय ? आत त्याने विकार भरू न ठेवले आहेत. हिंसा, राग, व्देष, तिरस्कार, सूड, असूया भरू न ठेवले आहेत. वरू न वरू न तो

शांत, स्वस्थ असल्याचे दिसते. परंतु ते खरे नाही. आत्म्याला अडगळीसारखे नको त्या गलिच्छ, निर्जीव, अमंगळ पदार्थानी भरू न ठेवलेले आहे. त्यामुळे तिकडे तो पाहात नाही. त्याचे सारखे बाहेरच लक्ष आहे. सत्ता, संपत्ती, मोठेपणाची हाव, नसते पांडित्य यांच्या सग्रंहाची तीव्र एषणा त्याचे मनात वास करीत आहे त्याच्या ठिकाणी. त्याने मुखवटे लावून घेतलेले आहेत. त्या नवनवीन यशांच्या मुखवट्याने तो आनंदित झालेला दिसतो आहे. पण तो अंतरंगी उदास आहे. हे सारे मुखवटे काळ्यंडून, मलीन होऊन भग्न होऊन पडणार आहेत, पडत आहेत. या मुखवट्यांचेच संरक्षण करण्यात त्यांचे जीवन व्यतीत होत आहे. खोट्या प्रतिष्ठा, खोटी प्रलोभने, खोटी आवाहने व आव्हाने यातच जीवन लोपून जात आहे.

म्हणून सत्य व समग्र जीवनाचा साक्षात्कार ऊऱ्काराने होतो. समग्र (Total) जीवन पाहण्याचा, त्याचा अनुभव घेण्याचा वस्तुपाठ केवळ ऊऱ्काराने शक्य आहे. त्याशिवाय जी जी अनुभूती होईल ती तुकड्या-तुकड्यांची होईल. फुटलेल्या आरशात जसे प्रतिबिंब दुभंगते तसे ऊऱ्कार रहित जीवनाने जीवन दुभंगते. सारी शक्तीच विखुरली जाते. विखुरलेल्या व विख्यारलेल्या अणुपुंजातून कांहीच घडून येत नाही. म्हणून ऊऱ्कार हा भौतिक व आध्यात्मिक जीवनाचा संधातक (जोडणारा) आहे. जीवनातून सदैव सुसंवाद घडत राहावा, परस्परांच्या सहकार्याने भौतिक जीवन हे आध्यात्मिक जीवनाला पोषक ठरावे हे पाहाण्याचे काम त्या ध्वनीचे. तसे पाहिले तर ध्वनी ही वस्तूही जडच, अचेतनच. परंतु आत्म्याभोवती घट्ट बिलगून असणारी कर्मरजांची पुटे घासून ती काढून टाकण्याचे कार्य ऊऱ्कार ध्वनीने होते. अचेतनाच्या सहकार्यानेच अचेतन कर्मरजांचा नाश. छत्रीने जसा दगड फोडावा तसेच ऊऱ्काराने कर्मरजांचे कठीण शैल छिन्न-भिन्न करायचे असते. मुक्तीचा आनंद मिळवून देण्यास ऊऱ्कार ध्वनी प्रेरक आहे. तो ध्वनी स्वतः उदासीन असला तरीही आणि प्रत्यक्षात चेतनेच्या दिव्यतेला तो स्पर्श करीत नसला तरीही सूर्य किरणाप्रमाणे तो वस्तु प्रकाशित करतो. पाहण्याचे काम तर चेतनेलाच करावे लागते. हीट किमया ऊऱ्ची आहे.

अंधाराची संवय झाली की प्रकाशाची भीति वाटते. प्रकाशाने दैन्य, दुःखे, निराशा, कुंठा, अगतिकता, अकर्मण्यता यांची लागलेली जळमटे स्पष्ट दिसू लागतात. आपली आपल्यालाच लाज वाटते. आत्म्याभोवती इतकी घाण साचावी व ती आपण साचू द्यावी याची किळस येते. जोपर्यंत दार उघडून आत पाहिलेच नव्हते तोपर्यंत ही दुर्गंधी, ही विकलांगता, ही अनास्था लक्षात आलीच नव्हती. परंतु ऊऱ्कारच्या ध्यानाने, पठनाने, मननाने, अंतःकरणाचे, मनाचे, आत्म्याचे दार उघडले. ऊऱ्काराच्या साहाय्याने ती सर्व जळमटे झात इ

गाली. ऊँकार हा केवळ ध्येयाकडे केलेला उंगली निर्देश आहे, साधन आहे. दार उघडले तरी आत प्रवेश केला की जसे एखादा जुना वाडा उघडताच घुबडे, वटवाघुळे, भिऊन पळून जातात, तसे आत्म-जागरणाची किरणे आत शिरताच विकारांची घुबडे पळून जातात. एक नवी अनुभूती, एक आगळा साक्षात्कार, एक नवे दर्शन घडते. सुरवंटाचे फुलपाखरू बनावे, एका बीजाने वृक्षरूप धारण करावे, एखाद्या लहानशा ओहोळाने महानदीचे रूप धारण करावे, तसे होऊ लागते. शब्दांच्या पायघड्यावरू न निःशब्दाच्या अनावृत, अनाकलनीय, गूढ-रम्य प्रदेशात प्रवेश घडून येतो. ऊँकारातून महनीय अशा दिव्य विभूतीची सूचक अशी आद्याक्षरे समीलित आहेत. या विभूती म्हणजेच अर्हत्, सिध्द, आचार्य, उपाध्याय आणि मुनी. अर्हत्‌पद म्हणजे कैवल्याचे अधिकारी पद. सर्व विश्वाच्या दिक्‌कालासह जणु त्याने ग्रास केलेला. आपल्या कैवल्याने ज्याने ज्ञानाची चरम सीमा गाठली, विश्व-गुरु बनण्याचे महत् भाग्य ज्याने मिळविले असे ते अर्हत्. विकासाची चरम सीमा दर्शविल्यामुळेच अल्पज्ञ जीवाला जागृतीचे स्वप्न पडले, अंतरंगाची महानता कळली. आत्म्याच्या ज्ञान-विज्ञान शक्तीचे दर्शन घडताच मलाही तसे होता येईल अशी आशा पल्लवीत झाली. सिध्द हे दुसरे पद. अशरीरी असेही त्याचे अपर नांव. कर्मरजांची विविध शरीरे धारण अपर नांव. कर्मरजांची विविध शरीरे धारण करू न त्या शरीरालाच आत्मा समजून अज्ञानात वावरणाऱ्याला सिध्दाचे स्वरूप दिसताच तो आनंदून गेला. त्या सिध्द पदाची सूक्ष्म बीजे आपल्यातच पेरलेली आहेत याचे सम्यक्‌दर्शन त्याला घडले. इतकेच नव्हे तर अखिल जीव सृष्टीत हेच सिध्दाचे मंगल, पवित्ररूप विद्यमान आहे याचा बोध झाल्याबरोबर हे सर्व जीवविश्वच त्याचे माहेर होऊन गेले. कोणी परका उरला नाही. सर्वाभूती सिध्दत्वाचे दिव्य रूप पाहून सारे विश्वच आपल्या जातभाईंनी व्यापलेले पाहून कुणाविषयी राग-व्देष बाळगण्याची व्यर्थताच सिध्द झाली. तिसर पद आचार्याचे. आचार्य या संसारातील मार्गदर्शक-परात्पर गुरु. आचार-विचारांचा चालता-बोलता जिवंत आदर्श. आपल्या संयमित, कल्याणमय वाणीने दुःखितांचे अशू पुसणारे महापुरुष. दिव्य आत्मसाधनेचे वाटसरू. साम्यमय विचारांचा प्रखर वाणीने उद्घोष करणारे. कुपथ व कुपथ्थ यांचा निग्रहाने विरोध करणारे. आकाशाप्रमाणे निःसंग होऊन राहणारे. विकारांना. विचारात परिवर्तन करणारे. हिंसेचे रूपांतरण कल्याणमय अहिंसेत करणारे. सर्व वासना-इच्छा-विकारांना ब्रह्मांत (ब्रह्माचर्यात) परिवर्तन करणारे. वासंनानी वसने गळून पडताच आत्मसूर्याची झळाळी चकाकू लागली. ते आचार्य पदही या ऊँकार मध्ये समाविष्ट झाले आहे.

ज्ञान-विज्ञानावरील विरल-विरलतर पडदे-पापुद्रे दूर करु न आत्मबोध करु न देणारे उपाध्याय पद दिगंत व्यापी आहे. वृक्ष बीजरु पात असतो. परंतु बी पेरु न त्याची मशागत करु न वृक्षाची जोपासना करावीच लागते. तीच गोष्ट ज्ञानाची. ज्ञानमय आत्माच आहे. आत्मा व ज्ञान हे नित्य पर्यायवाचीच राहिले आहेत. त्या ज्ञानाची उपासना करणारे व करविणारे उपाध्याय हे नित्य वंदनीय ठरतात. आकारहीन दगडातून सुंदर, सुभग वास्तु-शिल्प घडवायला जसा कुशल शिल्पीच लागतो, तसा मानवी ज्ञान गुणाची महामूर्ती घडवायला उपाध्याय हवा असतो. पाचवे पद मुनीचे आहे. मुनी शब्दाची उत्पत्ती ‘ज्ञा’ धातूपासून होते. जो ज्ञानी-आत्मज्ञानी तो मुनी. सर्वापासून कमलाप्रमाणे अलिप्त झालेला. संसारिकात राहून संसारापासून दूर. अबद्ध जीवनाचा साथी म्हणजे मौनाने राहणारा व समाधीत जगणारा तो मुनी. कुणाचाही नाही म्हणून सांत्यांचाच होऊन राहिलेला मुनी, निर्वाणाचा प्रवासी, ज्ञानाचा साक्षी. चारित्राचा महामेरु. धैर्याचा सुमेरु तो मुनी. ज्ञान-चारित्राचा आदर्श. अशा पाच अ, अ, आ, उ, म् ख्वर-वर्णाचा समुच्चय म्हणजे ऊँ.

त्या ऊँखरु प ज्ञान-विश्वाचे रमरण, चिंतन, मनन म्हणजेच जीवन. प्रत्येक श्वासागणिक ऊँकार ध्वनीचे पडसाद हदयावर उमटवित. अंतर्बाह्य ऊँ होऊन राहावे असे वाटावे हीच जागरु कता. त्या जागरु कतेतून जे जे स्फुरत गेले ते ते नम्रतेने मी सांगत जाणार आहे.

: २ :

मी अतृप्त. अत्यंत व्याकुळ. बेचैन. जीवन कसे घालवावे ? काय करावे जीवनात ? चार चौघीसारखे घालवावे ? मोठ्या, भरलेल्या संसारातील मी. कुणी कुजबुजत-ही आपल्यात रमणार नाही. हिचा पिंड वेगळा. हिची रु ची आगळी. प्रापंचिकात रमणारी ही मातीच नव्हे. स्त्रियांचे जीवन फार जवळून पाहात आले मी. कुठेच उभारी नाही. उत्साह नाही. नवीनतेचा आनंद नाही. सारे विश्व, चराचर सृष्टी नित्य नाविन्याचा आस्वाद घेत असताना आपण केराकचन्यासारखे उपेक्षित, चाकोरीबंद जीवन जगावे ही कल्पनाच शिसारी आणत होती. देशात उलथा पालथ होत होती. स्वातंत्र्याचे वारे सुंसाट सुटले होते. अनेक स्त्रियाही त्यात सहभागी होत होत्या. समाजकार्यात, लेखन-कार्यात, साहित्य-सृजनशीलतेत हिरीरीने पुढे जात होत्या. समाजातील अत्यंत खालच्या वर्गाला पुढे आणण्यासाठी झटत होत्या. कधी

पराभूत होत होत्या. अनेक पणत्या पेटल्या, अनेक विझल्या. दिव्यतेचा स्पर्श कांहीना झाला. कांही वाञ्या-वादळाशी झुंजून विझून गेल्या.

स्त्री. जीवनाची वाताहत मी रोज घरी दारी पाहात होते. अकाली वैधव्य आलेल्या-धुणी-भांडी करू न संसाराचा गाडा ओढत नेणाऱ्या. व्यसनी पतीचाही संसार सुखाने करणाऱ्या, मुला-बाळांना ममतेने मोठ्या करणाऱ्या. त्यातच गुंतून राहून संपून जाणाऱ्या. कांहीचे विवाहच जुळत नव्हते. सांपत्तिक स्थितीच नव्हती. मनातल्या मनात झुरत होत्या. मैत्रिणी विवाह करू न लेकुरवाळ्या झालेल्या. मनांत येई-हेच का जीवन !

लग्नानंतर उरे केवळ भकास जीवन. पती अर्थार्जनात दंग. मित्रांच्या सहवासात त्यांचा दिवस निघून जाई. पण माझे कसे होणार ? भांडी घासणाऱ्या, दळण वळणाऱ्या, लाकूड फाटा विकणाऱ्या, गवंडीच्या हाताखाली दिवसभर राबणाऱ्या, चुना-वाळूत काम करणाऱ्या, धरणावर काम करणाऱ्या, खडी फोडणाऱ्या अशा शेकडो स्त्रियांना मी पाहिले होते. हदय भरु न येत होते. सोन्यासारखे जीवन मातीमोल झाल्याचे दिसत होते. अंगभर वस्त्र नाही, डोक्याला तेल-फणी नाही. आंघोळ तरी घडते की नाही ? कुणास ठाऊक. स्त्री जीवनाचे विविध रंग-दंग पाहताना मन विरक्त बनत असे. ही विरक्ती म्हणजे सत्यापासून पलायन तर नाही ना ? ही विरक्ती असत्य तर नाही ना ? असे विचार येत राहात. जीवनाचे संगीत कधी ऐकूच आले नाही. जीवनाचा रस मनाला उत्तेजित करू च शकला नाही. जुन्या परंपरेचे विळखे विरतच नव्हते. नवीन नवीन कल्पनांना त्यामुळे आवर बसे. नवीन पंख फुटलेल्या पाखराप्रमणे माझे मन नित्य नवनवीन विचारांनी भरु न येई. सर्व जुने बंध गळून पडावेत, धर्माच्या खोट्या कल्पना, संकल्पना मूळ धरतच नसत. नास्तिक होते की काय असेही वाटे. खरे धार्मिक चित्ताचे फूल कधी तरी उमलून येईल. जीवनाचे संगीत-वाद्य-तंतू पुनः झांकारू न उठतील असे अगत्याने वाटे. पण वाट ठरत नव्हती. दिशा अंधारलेल्याच होत्या. सूर्याची किरणे आतल्या गुहेत शिरतच नव्हती.

त्यावर्षी मी आमच्या नातलगाबरोबर गिरनारला गेले. गिरनारचे नांव मला फार प्रिय. भगवान नेमीनाथांच्या चरणस्पर्शाने मी पुनीत झाले. भगवंताची-नेमिनाथाची वागदत्त वधू राजुल आठवली. भगवंतांनी ऐन वेळी विवाह मंडप सोळून संन्यास घेतला. ते गिरनार पर्वतावर निघून गेले. राजुलवर आभाळ कोसळले. सर्व स्वप्ने विरु न गेली. सांसारिक स्वपनांची हीच तर नियती आहे. सारी स्वप्ने भंगच पावतात. कारण त्या स्वप्नांचे आयुष्यही तेवढेच असते. परंतु तिच्या आत्म्याला जाग आली. विवाह म्हणजेच जीवन नव्ह. पती

म्हणजेच कांही इतिकर्तव्यता नव्हे जीवनाची. जीवनाच्या या थेंबाला सागरात झोकून देऊन सागरमय व्हायचा तिनं निर्णय केला. तीही संन्यासिनी झाली. एका. नव्या विश्वात ती रमून गेली.

अशा बाल योगिनीच्या पवित्र तीर्थावर मी गेले. हजारो पायऱ्या चढून मी तेथे गेले. उपास असल्याने मी रात्रभर तेथेच राहिले. राजुल मातेच्या त्याच गुहेत मी ध्यानस्थ झाले किती वेळ मी बसून होते हे कळालेच नाही. जीवनाची अनेक गूढ तत्वांची लागलेली हुरहूर. सैरावैरा झालेले मन. अनिश्चितता आणि अगतिकता आणि अचानक एक चमत्कार घडला. चमत्कारच. मन शांत झाले. सर्व प्रश्नांची जणु उकल झाली. जीवनाचा अर्थ कळाला. जीवनातील वैत दूर पळून गेले. तीव्रतर अंधःकारात शुक्रताच्याचे दर्शन घडले. नवी प्रभातच उदयाला आली. ध्यानातून उत्तरे येत गेली. अहंता अनिश्चितता, मरगळ निघून गेली. अंधार वितळून गेला. सुस्नात झाल्यासारखे वाटू लागले. त्या ध्यानातूनच प्रेरणा निर्माण झाली. आजही गिरनार आठवले की मन कसे मोहरु न येते. भगवान नेमीनाथांच्या चरण स्पर्शाने सारे जीवनच उजळून निघाले. आत्म्याच्या अस्तित्वाचे दिव्य-दर्शन घडलेला तो क्षणच माझ्या जीवनाचा सुकाणू ठरला. मन खंबीर झाले विकल्प जालांचा पूर्णतः उच्छेद झाल्यावर उरले ते निर्मळ मन. सर्व आशापाश गळून पडले. धार्मिक चित्त झाले. एखाद्या फुललेल्या पारिजातकाप्रमाणे शतशत पुष्टांनी मी न्हाऊन निघाले. स्त्री-पुरुष या विचार संकल्पानाही गळून पडल्या. जीवनाचे सम्यक्-दर्शन घडले.

धर्म-समाज-राष्ट्र यांच्या सेवेत शरीर व आत्मसेवेत जीवन घालविण्याचा विचार पक्का झाला. पूज्यदास आचार्यांच्या समाधि-शतक या लहानशा ग्रंथाने मी पुनीत झाले. त्यानंतर तो ग्रंथ मी कितीदा वाचला हे स्मरणही राहिले नाही. माझा श्वास न् श्वास त्यातील अमृतमय वाणीतूनच जणु निघू लागला. इतकी निःशंक, इतकी निरामय की आता कसलेही भय उरले नाही. अशी निर्भयता मी अनुभवू शकले ते केवळ त्या दिवशीच्या ध्यान-धारणेतच.

तारु ण्याच्या विविध भाव-कल्लोळातून मी मुक्त होताच मोरपिसाहूनही मी हलकी-फुलकी झाले. गरु डाने विस्तीर्ण आकाशात स्व-सामर्थ्याने झेप घ्यावी, असे माझे झाले. प्रचंड जलप्रवाहातून उडी घेऊन प्रवाहाबरोबर नुसते वाहात जायचे. सुख-दुःखाचे विवर्त लागले तरी हर्ष-खेद करायचा नाही, हे जणु अंगळवाणी पडले. एक दर्शक म्हणूनच हे सारे पाहात राहायचे, जाणत राहायचे. प्रेक्षकाच्या भूमिकेतूनच विश्वातील गूढ जाणत-उकलत राहायचे. विचलित व्हायचे नाही. जे येते ते कालांतराने जाते. उरते ती एक शाश्वत स्थिती.

क्रियाकांड मी करीत नाही, असे नाही; ब्रत-वैकल्येही करीत राहते, जुन्या परंपराही मी मोडीत काढल्या नाहीत, पण त्या सगळ्याहुन वेगळे राहून आपला मार्ग मी शोधत राहात आले आहे. कुणाचे अनुयायी, कुणाचे शिष्यत्व कुणाचे स्वामित्व मी मनापासून कधी स्वीकारीत नाही. हे माझे वैचित्र्यच मी जपत आले आहे. आत्मोन्मुख ज्ञानावर न आधारलेले ज्ञान मला आकर्षित करीत नाही. निःसंग होण्याचा आता मला प्रयत्नच करावा लागत नाही. कारण आतली प्रेरणा शक्ती ‘ स्व ’ शिवाय कंही स्वीकारीतच नाही.

पुढील जीवनात मी आनंदाच्या नव-नवीन वाटा शोधत राहिले. हा शोध संपणारा नाही. जिज्ञासा म्हणजे जीवन. सारे जीवन जाणून उमजून जगण्याचा प्रयत्न करीत राहण्यात एक दिव्य आनंद आहे. सान्यांना सामोरे जात राहायला शिकले. आचार्य शांतिसागर व पू.समंतभद्र आदी थोर पुरुषांच्या सहवासात मी आनंद उपभोगला. लहान बालकाप्रमाणे मी नवनवीनतेचा शोध घ्यायला शिकले. त्यामुळे यंत्रवत् क्रिया घडू घ्यायच्या नाही, हे मी ठरवले.

नित्य जागरू कपणा, नित्य आत्म्यासंबंधी अनिवार ओढ यासाठी मी अनेक धर्म ग्रंथांचा मागोवा घेत राहिले. जैनधर्मातील अनेक दुर्बोध वाटणारे विषय मी आत्मसात केले. न्यायशास्त्रे. काव्यशास्त्रे मोठ्या रसिकतेने वाचली. विश्वाची विविध रहस्ये आपआपल्या परीने उलगडून दाखविणाऱ्या त्या ज्ञानी जनांचे मोठे कौतुक वाटत राहिले. सर्व व्यापी इ आनशक्तीचेच हे दर्शन नव्हते का ?

पुरुषांकडे आकर्षित व्हावे असे मला सतत स्वानुभवावरु न वाढू लागले. शरीर व मनाच्या चंचलतेला विशिष्ट वळण लावण्याचे ते एक साधन आहे. माझ्या आश्रमातील अनेक स्त्रियांची दुःखे मी अगदी परकाया प्रवेश करू नही पाहिली. काय होते त्या दुःखात ? वैधव्याला किती किंमत द्यायची स्त्रीने ? पती म्हणजेच स्व-जीवन नाही. प्रत्येक जीवाची आत्मशक्ती स्वतंत्र. त्या स्वतंत्र आत्मशक्तीला अनंत आकाश अपुरे आहे संचार करायला. पती नव्हता तरी जीवन होतेच. पती मरण पावला तरी जीवन होतेच. परंतु जीवनाला सामोरे न जाता केवळ भावविवश होऊन सारे जीवनच काळवंडून घ्यायचे याला काय म्हणावे ? जीवन हे रणांगणच आहे. रणांगणात जसे सर्व सामर्थ्यानिशी लढायचे असते, नैराश्य येऊ द्यायचे नसते, एकटे असतानाही अनेकाशी सामना द्यायचा प्रसंग येतो. निर्णय आणि अविश्रांत प्रयत्न यांचेच नांव जीवन नाही का ?

मला वाटते, आणि ते मला अनेक प्रसंगी जाणवत आले आहे की मानसिक दृष्ट्या परावलंबन हेच दुःखाचे कारण आहे. दुसऱ्यावर इतके अवलंबून राहिले की स्व-तत्त्व गमावून

बसावे लागते. आध्यात्मिक जीवनात असो की प्रापंचिकात असो, स्वातंत्र्याची अनिवार भूकच दीप स्तंभाप्रमाणे मार्ग दाशवीत राहणार. दुर्देवाने सधन समाजतील स्त्रियांना स्वावलंबनाचा आश्रय करायला येत नाही. घराच्या बाहेरचे, इंद्रियांच्या सुखोपभोगाच्या पलिकडचे विश्वच त्यांना परिचित नसते. सुखाचे दिवस भुरकन उडून जातात. दुःखाचे दिवस पिचत, कणहत, रडत काढावे लागतात. परंतु बालपणापासून आई-वडिलांनी आणि गुरुं नी ही शिकवण दिली तर सुख-दुःखात माध्यस्थवृत्ती राहू शकते. दुःखे आली तरी त्यांना स्वागतपूर्वक ‘या’ असे आपण म्हणायला शिकले पाहिजे. हाडा-मांसात ही शिकवण मुरली पाहिजे. स्त्रियांच्या मनांत खंबीर वृत्तीची जोपासना केली पाहिजे. स्त्रीच्या मनातून दुर्बलतेची भावना दूर सारली पाहिजे. तिच्या आत्म्याची शक्ती ही अनंतत्वाने तेवणारी, सातत्याने वास करणारी आहे. आत्माचे सामान्यत्व सर्व जीवांचे ठिकाणी असते. त्याला जागरू क करण्याचे प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. हा जागरू कपणाच मला उपयोगी पडला. माझ्या भोवतीच्या माझ्याच वयाच्या स्त्रिया मौज मजेत राहात होत्या. मोटार-बंगले यांच्यात रमत होत्या, सुखी जीवनाचे सर्व सोपस्कार भोगत होत्या आणि मी ? असे सारे कांही मनात येत राही. मनच ते. विकल्पात रमत जाण्यासारखा छंद याच अवययाला कसा मिळाला असावा ! किती अवखळ, किती चपळ ! आपणच जणु जीवनाचे सूत्रधार असा या मनाचा गैरसमज. त्याला आवरायला जावे तर तोंडाघशी पडायला व्हायचे. मुक्त सोडावे तर वेड लावून टाकायचे जे आहे त्यात समाधान नाही, संतोष नाही. लहान बालकाप्रमाणे नको त्यात कडमळायचे. सुंदर विचारात रमायला जायचे तर अगदी घाणेरडे विचार यायला लागायचे. मनात येणारे जर कुणी कागदावर उतरू लागेल व त्याची संगती लावत बसेल तर वेडच लागेल त्याला. प्रझ्वाल किंवा जॅंग या मानसशास्त्रज्ञांना तर त्यांनी पुरते तोंडघशी पाडले आहे. कसे विज्ञानात बसेल हे मन ? माझी चिंता. मनाला आवरत बसायचे तर निराशाच पदरी यायची. एखाद्या ओढाळ गुराप्रमाणे सतत दिशाहीन रीतीने वावरणाऱ्या मनाचा बंदोबस्त केला पाहिजे.

इंद्रिये व मन सतत बाहेरच पळत आहेत. हे हवे, ते हवे असा हव्यास व त्यासाठी जीवनांची परवड. सुंदर आयुष्य, सत्ता आणि संपत्ती यांच्या प्राप्तीतच खर्च करायचे काय ? ती सत्ता तरी स्थिर असते का ? सत्तेला विरोधक शक्ती लगेच निर्माण होतात. सत्तेचा विरोधक शक्ती लगेच निर्माण होतात. सत्तेला उपभोगच त्या शक्ती भोगू देत नाहीत. निंदा-नालस्ती, टीका-टिप्पणी यांचा नित्य उपद्रव ! पण मन त्यातही रमते. जुगाऱ्यांचे, मद्य प्राशकांचे मन नाही का त्यात सुख मानत ? पुनः पुनः तेच करीत राहायचे हाच जणु मनाचा चाळा.

मनाच्या मागे न लागता एका अगदी सर्वथा वेगळ्या विषयाचाच मी मागोवा घेण्याचे ठरविले. भारत-भ्रमणातील माझा अनुभव यावेळी उपयोगी पडला. माझ्या प्रवासात मला आढळून आले ते हे की स्त्रियांचे सर्व प्रश्न त्यांच्या अज्ञानातून, असमर्थतेतून खोट्या मानापरमानातून, खोट्या आशांच्या मागे लागण्यातूनच निर्माण होतात. लहानपणापासून मुलींना वेगळेच जोपासले जाते. जणु हीच भारतीय परंपरा आहे, असे सांगितले जाते. ती सतत पराधीन राहावी, आश्रित राहावी, गुलाम राहावी अशीच सारी सामाजिक रचना करू न ठेवलेली दिसते. मातृत्व हीच जणु स्त्रियांची जबाबदारी. राष्ट्र किंवा समाज धर्म यांचा तिचा कांहीच संबंध नाही. त्यावेळी मला नेहमी आठवे ती महावीरांच्या संघातील चंदना. स्त्री-जीवनालाही खूपच उन्नत करता येते. स्त्रीचे शरीर व शारीरिक रचना वेगळी असली तरी तिचा आत्मा दिव्य शक्तींनी भरलेला आणि भारलेला आहे. उन्नत-उदात्त आणि भव्यतेचा स्पर्श तिच्याही आत्म्याला झाला आहे. हजारो स्त्रियांनी संन्यास स्वीकारू न भारतीय स्त्री-जीवनाला नवीन आयाम दिला. माझ्या मते तर भारतीय जीवनात जे जे मांगल्य, पावित्र उरले आहे ते स्त्रियामुळेच. थोरांच्या पत्नींनी, मुलींनी, सुनांनी या स्वातंत्र्य चळवळीत जे सहन केले, जो त्याग केला, जो मनाचा कोंडमारा सहन केला तो अवर्णनीयच हो. टिळक आगरकर, महात्मा गांधी, जवाहरलालजी, जयप्रकाश नारायण, विनोबा भावे यांची उदाहरणे डोळ्यापुढून सहजपणे सरकत गेली. किती तरी थोर थोर स्त्रियांच्या सहवासात मी आले. त्यांचे थोरपणच काही स्फूर्ती मला देऊन गेले.

त्या मानाने आज जेव्हा मी स्त्रियांचेकडे पाहाते तेव्हा मात्र मनाला वेदना होतात. मुली शिकताहेत हे खरे. पण त्यांच्यातील जिह्वा, साहस, तडफदारपणा, कर्तृत्व जणु लोप पावत आहे. केवळ नौकर्या करू न का मोठेपण येऊ शकणार आहे ? स्त्री-मनाची नव्याने घडण व्हावी, त्यांनी जिह्वीने, साहसाने नवे सुंदर, स्वच्छ जीवन घडवावे, काही तरी नवी घेये उराशी बाळगावीत असे सतत वाटत आले. समाजात विशेषतः तरुण वर्गात वाढत असलेला बेछूटपणा, बेलगामपणा, हिंसाचार, निराशा, या गोष्टी निपटून काढायला हव्या आहेत. श्रीमंत मुलीत व स्त्रियाच मद्यपान, धूम्रपान किंवा अशी औषधे जी गुंगी आणतात जी घेणे याचे प्रमाणही वाढत आहेत. स्त्री-मुक्तीची चळवळ ही चांगली बाब असली तरी मुक्ती म्हणजे स्वचंदीपणा नव्हे, जीवनात मुक्तीचा आनंद संयमाने, सद्विचाराने, विवेकानेच प्राप्त होतो. चांगल्या चांगल्या घराण्याताली स्त्रियांच्या बेछूटपणे वागण्याची वर्णने मी जेव्हा ऐकते तेव्हा

तर डोके सुन्न होऊन जाते. सुशिक्षित स्त्रीच जर असे वागत असले तर येणाऱ्या पिढीने कोणाच्या तोडाकडे पाहावे ?

स्त्रियांचे प्रश्न माझ्या जीवनात प्रामुख्याने आले. सर्व स्तरातील स्त्रियांची मने माझ्या हृदयाला स्पर्श करू न गेली आहेत. स्त्रियांच्या बाबतीत समाजाची हेळ्सांड, दुर्लक्ष, त्यांना कमी लेखणे, त्यांचा सर्वासमक्ष पाणउतारा करणे, हुंड्याबाबत, मानपानाबाबत किंवा नुसत्या मुलीच मुली झाल्या तर उणे-उणे बोलणे, वांझाच राहिल्या तरी त्यांना सदैव वाक्ज्ञाडन करणे इ. किती तरी गोष्टी मी पाहिल्या, ऐकल्या व स्त्रियांच्याही समस्या याहून वेगळ्या नाहीत. स्त्रियांना आपल्या जीवनात सहभागी करू न घ्यायलाही पुरुष तयार नसतात. केवळ चूल-मूल हेच तिचे क्षेत्र.

मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली सारख्या शहरातील विवाहित स्त्रियांन तर आपला नवरा काय काम करतो हेही ठाऊक नसल्याचे मला आढळून आले. याबाबत स्त्रियांना अंधारात का ठेवले जाते हेच मला कळत नाही. स्त्रियांच्या जीवनात डोकावून पाहण्याचे धैर्यही पुरुषांना आहे की नाही याची मला शंका येते. विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या या काळात स्त्रियांची फार मोठी सुधारणा झाली आहे. ज्या माझ्या लहानपणी मी पाहात आले त्याहून रिथती फार चांगली आहे. स्त्रियांना स्त्रित्वाची जाण झाली आहे. माणुसकीची ओळख पटली आहे. तरीहि बहुसंख्य स्त्रियांच्या या अवरथेत घरातील स्त्री ही नवी, नवी दालने उघडीत आहे. सर्व क्षेत्रात आघाडीवर आहे. आता कुठलेही क्षेत्र शिल्लक राहिले नाही. ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. असे असले तरी स्त्रीला स्त्री मदत करीत नाही. सासू, नणंदा, भावजया याही ‘स्त्री’ असून घरात आलेल्या नवविवाहितेला छळत असतात, इतके की तीजीव देते. स्वतःला जाळून घेते. ज्या स्त्रीची स्तुती भारतीय संस्कृतीने वारंवार गायिली आहे, त्या स्त्रीला जाळणारे नराधम पुरुषही आहेत व स्त्रियाही सहकारी आहेत. या सर्व संदर्भात विवाह-संरथेलाच पुनः नव्याने विचार केला पाहिजे. हे मान्य की मानवी मन क्रेधी, लोभी, मत्सरी व क्रूर असते. परंतु घरातील संस्कार, धार्मिक विचार-आचार, शिक्षण यांच्या सहाय्याने या विकारांचे नियमन करणे आवश्यक आहे. कसेही करू न. गडबडीने, धांदलीने किंवा मोठे घर आहे. श्रीमंत पार्टी आहे समजून आपल्या मुली असुरांच्या घरात देणे कटाक्षाने टाळले पाहिजे.

मुलीच्या मनात आतापासूनच उन्नत विचार, धर्म, संस्कार, मिळून मिसळून वागण्याची कला, गरीबीतही सुखाने संसार करण्याची शिकवण इ. गोष्टी रु जविणे आवश्यक आहे. लग्न ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे असे न मानता, लग्नाशिवायही जीवनात आनंद

निर्मिता येतो, स्वतःच्या पायावर उभे राहून उत्कट व उत्कृष्ट जीवन जगता येते ही शिकवण दिली गेली पाहिजे.

धावपळीच्या या यांत्रिक व वैज्ञानिक युगात स्त्रियांची मानसिक व शारीरिक जपणूक केली गेली पाहिजे. आपण उपभोगासाठी जन्माला आलो नसून स्वतःचा आध्यात्मिक, सांस्कृतिक व आर्थिक विकास करू न घेणे हा हक्क स्त्रियांनी आत्मसात केला पाहिजे. वरवरू न आकर्षक दिसणारे, मोहक असणारे झागझगाटते जीवन आतून कुजके असू शकते, रोगट असू शकते, घातक असू शकते याची स्त्रियांना करू न दिली गेली पाहिजे.

नाटक, सिनेमा, नृत्ये, संगीत, तमाशे इ. मध्ये स्त्रियांचा शिरकाव होऊ लागला. प्रसिध्दी, मुलाखती, फोटो, टी.व्ही. वरील प्रसिध्दी या झागमगाटाने कांही कमकुवत मनांच्या स्त्रिया शिरतात. पण ज्या जगत आपण शिरतो ते जग आपणाला गिळून तर टाकणार नाही ना ? आपले व्यक्तिमत्त्व हिरावून तर घेणार नाही ना ? आपले आध्यात्मिक जीवन काळ्वँडून तर टाकणार नाही ना ? याचा विचार केला पाहिजे. पुरुषांची काम-भावना, त्यांचा अहंकार, त्यांची अधिसत्ता आपल्याला गुलाम तर करणार नाही ना ? असा विचार करायला हवा. परंतु तारूण्याचा कैफ, विविध मानसिक तणाव, भोवतालचे काममय वातावरण, प्रलोभने यामुळे विवेकच राहात नाही. या सर्व परिस्थितीत स्त्रियांनी, तरूणीनी स्वतः कसे वागावे, हे ठरविले पाहिजे. मुक्त, स्वच्छंद, बेभान वागण्याचे परिणाम अंती आपणालाच भोगावे लागतील, त्यावेळी कुणी दुसरा या दुःखात सामिल होणार नाही, हे जाणून घेतले पाहिजे. प्रेम ही वास्तविक व्यापक भावना आहे. प्रेमात विकार, अहंकार, अविवेक यांना थारा नाही. परंतु तरूणी अंगातून वाहणारे गरम रक्त, उसळ्ये चैतन्य, आणि बेजबाबदार मन यामुळे चांगल्या चांगल्याची पाऊले घसरतात, स्त्रियांची घसरलेली पावले सांभाळयला मातृ-सेवा संघ म्हणा, आश्रम म्हणा किंवा स्त्री-सखी सारख्या अनेक संस्था हव्यात. स्त्रीलाच केवळ दोषी समजून तिच्या आत्म्याचा कोऱ्डमारा करणे योग्य नाही. स्त्रीला केवळ उपभोग्य वस्तू मानण्यामुळेच यासारख्या अंसख्य घटना मानवी समाजात घडून येतात. या स्त्रियांच्यातूनही उन्नत, प्रगल्भ विचाराच्या स्त्रिया घडू शकतात. चुकांचे परिमार्जन करणारे ममतेचे-समतेचे मन हवे असते. आपल्याच घरात असे घडले तर आपण कसे वागलो असतो. स्त्रीचे दुःख आपलेही दुःख आहे, असे समजणारे सुसंस्कृत, परिपक्व व न्याय मन तयार करण्याची जबाबदारी सर्वांची आहे.

आजच्या काळाची ही फार मोठी गरज आहे. मी अशा अनेक स्त्रियांना मार्गदर्शन केले आहे. मातृत्वाची शक्तीत स्त्रियांच्या दुःखात सहभागी होऊ शकते. उन्नत, पवित्र आणि मंगल समाज घडवायचा तर स्त्री आणि पुरुष दोघेही समजुतदार हवेत. मोठी कुटुम्बे मोडीत निघालेली आहेत. लहान-सहान कुटुम्बांना समाज सरावत आहे. औघौणिकरणाचा स्वीकार केल्याने सामाजिक परिवर्तन घडून येत आहे. मुले, मुली समाजाला दुरावत आहे. पैसा हेच दैवत बनत आहे. सामाजिक प्रतिष्ठा, मोठेपणा हे पैशाच्या विपुलतेवर मोजला जात आहे. नैतिकतेचे अधिष्ठान, ध्येयवादी संयम प्रवृत्ती, दुसऱ्यासाठीही अल्पसे झिजण्याचा विचार इ. सारे झापाट्याने लोप पावत आहेत. इतक्या व्यापक समस्यात उद्याची भ्रांत तर आहेच, परंतु इटपट श्रीमंत होण्याचा हव्यास, घरात फ्रीज, टीव्ही असावा, चार दागिने अंगावर घालण्याची हौस, घर सजविण्याची हौस, साड्यांचा व्यामोह वाढतो आहे. हे चुकीचे आहे असे म्हणत नाही मी. परंतु सर्व सुखे ओरबाढून भोगावीत ही प्रवृत्ती तितकीशी चांगली नाही. सुखाचा हव्यासच कधी कधी नंत दुःख परंपरा निर्माण करीत नाही ना ? याचाही डोळसपणे विचार नको कां करायला ?

हे खरे की ही सुख-सुविधांची साधने घरोघरी असावीत. परंतु त्यामुळे घरात भांडणतंटे, रु सवा-फुगवा, कर्ज-बाजारी होण्याची प्रवृत्ती यांना आळ नको का बसायला ? म्हणूनच स्त्रियांच्या प्रबोधनाला फार मोठा वाव आहे आपल्याकडे. विविधतेने व वैचित्र्याने नटलेल्या या आपल्या देशात स्त्रियांच्या समस्याही बहुरंगी व बहुढंगी आहेत. परंतु माझ्या मते स्त्रियांना आजकाल नीटसे मार्गदर्शन घरातूनही मिळत नाही. केवळ नकारात्मक नियमनापेक्षाही स्त्रियांच्यातील सुप्त व सृजनात्मक शक्तीचा उपयोग करू न घेता आला पाहिजे. मुस्लीम देशात चालल्याप्रमाणे घड्याळाचे कांटे आता मागे फिरविता येणे आपल्या भारतात शक्य होणारे नाही. परंतु निष्ठावान, सुसंस्कृत, ध्येयवादी स्त्रिया घडविणे अशक्य नाही. योग्य संरक्षण, शिक्षण, मार्गदर्शन आणि कार्ये यांची आखणी करू न भारतीय युवतीना सामजिक कार्याच्या उभारणीत सहभागी करू न घेणे अधिक हिताचे आहे.

जुन्या सामाजिक कार्य करणाऱ्या संस्थांनी स्त्रियांच्या या सामाजिक बांधिकलीच्या कामात अधिक लक्ष घातले पाहिजे. स्त्री ही विलक्षण शक्ती आहे, इकडे राष्ट्राने दुर्लक्ष करता कामा नये. आज माणसामध्ये जो स्वार्थ, कपटीपणा, झटपट श्रीमंत होण्याची प्रवृत्ती, खून, मारामाऱ्या, हिंसाचार या ज्या प्रवृत्ती वाढत आहेत, याचे मूळ अस्वस्थ चित्ताच्या, असंस्कारित मनाच्या, ममतेच्या अभावाने समाजव्देष्ट्या बनलेल्या स्त्रियाच होत.

या किंवा कोणत्याही देशाचा खरा विकास, प्रतिष्ठा, मोठेपण हा स्त्रीच्या उन्नतीवर अबलंबून आहे. ब्रिटनमध्ये घटस्फोटाचे नियम फार वर्षांपासून त्या समाजाने स्वीकारलेले असले तरी अनेक मोठमोठी माणसे त्या देशाने दिली. याचा अर्थ घटस्फोट, परित्याग, पतित्याग या गोष्टीपेक्षाही समाज त्यांच्याशी कसा वागतो, त्यांच्या सुख-सुविधेसाठी काय करतो, हे महत्वाचे आहे. रामाने सीतेचा त्याग केला. पण तिचा व्देष, केला नाही. राग-अनुराग, व्देष-क्रेध-अहंकार या विकारांना आपल्या जीवनात किती स्थान द्यायचे गा विवेक शिकविला गेला पाहिजे. भारतीय लोकांचा किंवा स्त्रियांचा चांगलेपणाचा अतिरेक, पुराण-शास्त्रे-धर्मगुरु यांच्या शिकवणीवर फाजील अंधश्रद्धा, कार्य-कारण पद्धतीने वस्तुनिष्ठ विचार करण्याची संवयच नसणे, इ. गोष्टीमुळे अनेक अनर्थ आपल्या देशावर आलेले आहेत.

त्या संबंधाने मी स्वतः खूप वाचले, देशोदेशीच्या स्त्रियांची माहिती, तेथे चाललेले स्त्री उन्नतीचे प्रयत्न, स्त्रियांनी नव्या समाजरचनेत बजावलेली कामगिरी, याची नोंद माझ्या नव्या टवटवीत मनाने सदैव घेतली. जे जे नवे विचार काळाच्या ओघात आले ते ते मी मनन, चिंतन करू न स्वीकारले. अति नव्याकडे झुकायचे नाही व जुन्याची गुलामी धरायची नाही.

यालाच मी ‘ समाधी ’ म्हणत आले. समाधी म्हणजे जागृतावस्था. इंद्रिये व मन इ गोपली तरच खरी जाग येते. भरलेल्या घरात ज्याप्रमाणे लहान. खोडकर, दंगेखोर मुले इ गोपली की निवांतपणे वाचन-लेखन किंवा इतर कामे करता येतात, तसेच आपले आहे. सतत बाह्य वस्तूशी येणारा संबंध व त्यामुळे त्या वस्तूच म्हणजे जीवन, त्यांचे अस्तित्व म्हणजे सुख आणि नसणे म्हणजे दुःख अशी वेडगळ समजूत होते. म्हणून पूज्यपाद आचार्यांचे समाधि शतक हे माझे पहिले आश्रयस्थान झाले.

माझ्याही वेळी कांही स्त्रिया, तरुण मुली म्हणत- “ अजून आम्ही तरुण आहोत. थोडे वयस्कर झालोत तर मग धर्माकडे वळू ” धार्मिक ग्रंथ वाचणे, मनन, चिंतन करणे हे म्हातारपणचे काम समजले जाते. मला तर वाटते किंवा माझा अनुभव असा आहे की समाधिशतकाने मी नित्य निरामय आनंदच उपभोगला. उद्याचा काय भरवसा; आजच मन संस्कारित करू या.

मला एक गोष्ट आठवते - एका चोराची व एका साधूची गाठ पडली. साधूजवळ एक सुवर्णपात्र होते. साधूने ओळखले की हा चोर या पात्रासाठीच आश्रमात आला आहे. साधूने ते पात्र बाहेर फेकून दिले. चोराला फारच आश्चर्य वाटले. कारण त्याचा अनुभव फारच वेगळा

होता. लहान-सहान चोरीत देखील लोक त्याला बेदम मारीत होते. येथे तर चांगले सुवर्णपात्रच साधूने फेकून दिले. चोर साधूच्या जवळ येऊन बसला आणि म्हणाला - “ आपण हे पात्र इतक्या सहजा सहजी कसे काय फेकून दिले ? ” साधू म्हणाले, “ मला तुला चोरी करू घायची नव्हती. तू चोरी केली हे मला वेदना देऊन गेले असते. तुझ्या-माझ्यात वास्तविक कांहीच फरक नाही. तुही भणंग-भिकारी, द्रव्यहीन. मी तर असा दिगम्बर ! उद्या काय ? हा माझ्यापुढे प्रश्न नाही. मी जन्माला येण्यापूर्वीही नद्या वाहात होत्या, पिके पिकत होती, गायी दूध देत होत्या, फळज्ञाडे बहरु न येत होती. मी मेल्यावरही त्यांच्या या क्रियेत अंतर पडणार नाही.”

चोर म्हणाला, “ मला कांही चोरी सोडणे जमणार नाही.”

साधू म्हणाले, “ मग एकच उपाय आहे. तो म्हणजे जागरू क होऊन, जाणीवपूर्वक चोरी कर.”

चोराला त्यात नवल वाटले नाही. कारण त्याच्या आत्म्याला जाग आलेली नव्हती. त्याने तसे करायचा प्रयत्न केला. अप्रमत्त होऊन चोरी होणेच शक्य नव्हते. तो तिजोरी फोडताना हात उचलायचा पण जाणीव त्याला तसे करू देत नसे.

हेच समाधीचे आहे. आत्मा जागृत केला, त्याची निद्रा-भंग केली की मग माणसाला कशाचे भय नाही. भीतीच मानवाला विकृत करते, परमात्म्याला तरी घाबरावे की नाही ! असे कुणी विचारील. भिण्यासारखे परमात्म्यात काय आहे ? त्याच्या हातात कोणती दण्डसत्ता आहे ? जो स्वतः कृतकृत्य, पूर्ण, सर्वज्ञ आहे त्या या विश्वातील मानव जातीच्या दण्ड-सत्तेत भागच घ्यायचा नसतो. म्हणून समाधीचे तंत्र मी हळूहळू विकसित केले.

जगाला रंगभूमी म्हणणारा खरोखर तत्त्वज्ञानीच असला पाहिजे. आपण या रंगभूमी-वरील केवळ पात्रे आहोत. पात्रांनी घालून दिलेल्या मुखवट्याबर हुकूमच कामे करावे लागते. बालगंधर्व सुंदर, देखण्या स्त्रियांच्या भूमिका उत्कटपणे वठवित असत. ते मी पाहिले आहे. नटाच्या आत जे आहे, तो आत्मा या भूमिकेहून वेगळाच. हे चिरंतन सत्य मी तीव्रतेने अनुभवले. समाधीचे हेच तंत्र आहे. प्राप्त स्थिती व आत्मिक सौंदर्य हे वेगळे आहेत. त्या आत्मिरिथतीशी पहचान होणे म्हणजेच समाधी. शरीर आहे म्हणून विविध भाव तरंग उठणारच. तारु ण्य आहे तर विकारी भाव उसळून येणारच. पण हे नाटकी आहे, त्यात मी समरस झाल्या सारखे दिसले (प्रेक्षकांना) तरी अन्ततः माझी मी वेगळीच आहे. माजे एक

आगळे जीवन आहे. माझे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व आहे. याची शिकवण मला सतत मिळत गेली. नव्हे ती स्वकष्टाने मिळविली. जीवन हे सपक नसावे. मोजून-तोलून ते वापरत राहणे म्हणजे फसवणूक आहे. ते झोकून देता आले पाहिजे. रंणागमावर सैनिक सर्व सामर्थ्याने स्वतःला इ गोकून देतो, तसे. मग मृत्युचे भय राहात नाही. कारण जीवनाला-आत्मतेजाला ग्रासू शकेल अशी कोणतीही शक्ती जगात नाही. गतकाळाचा व्यर्थ शोक नाही, भविष्यकाळाची स्वर्णिम स्वप्ने नाहीत तिथे, तेथे असतो जागृत वर्तमान.

दिक्कालाच्या सीमा शरीर व मनावर प्रभाव पाढू शकतात, असा माझा अनुभव आहे. येणारी दुःखे व सुखे ही पाहुण्यासारखी येतात व जातात. दुःखाचे वेळी मी गडबडून गेले नाही. कुणापुढे मदतीचा हात पसरला नाही. मोठे मोठे आप्त असूनही मला धीर देणारा, माझे सांत्वन करणारा, माझ्या सुख-दुःखात एकरू प होऊ शकणारा कुणीच नव्हता.

खंत वाटत नव्हती, असे मी कसे म्हणेन ? पण तीही खंत खोटी आहे. आपण जो निर्णय घेतो त्याचे परिणाम तर भोगावेच लागतील. विवाह नाही करायचा तर, सामाजिक कार्य करायचे किंवा राजकीय कार्य करायचे तर त्यातून उद्भवणारे प्रश्न सोडविण्याची मानसिक तयारी करावीच लागते. कस्तुरबांचे जीवनात हाल झाले, असे आपणाला वरवर वाटते. पेटलेल्या वणव्यात इच्छेविरुद्ध हृषी जळून जावे लागते. मग त्या वणव्यात समिधा बनण्याचे भाग्य का मिळवू नये ? दूध उत्तू घालविण्यापेक्षा यज्ञात ते अर्पण का करू नये ?

हाच विचार सतत मी माझ्या सहवासात येणाऱ्यांना सांगत राही. आत्म्याचे अमरत्व मान्य आहे ना ? मग हे जीवन याच कार्यासाठी. ते कार्यही सफल-असफल होईल याची शाश्वती नसते. म्हणूनच तर ‘मा फलेषु ’ असा सत्य व निर्वाणीचा विचार अनेकांनी मांडला. आणि ‘फल’ तरी काय ? फल जर माझी आकांक्षा, इच्छा बनून आले तर ते खरे फळच नव्हे. जो क्षण मी ध्येयासक्तीने जगला तोच क्षण सफल झाला.

मानवी जीवनाचे हेच तर कोडे आहे. ते कधीच उलगडले जाणार नाही. तसे झाले तर जीवन बेचव होऊन राहील. जीवनातील प्रत्येक सकाळ-दुपार-संध्याकाळ आपल्या विविध रंगांनी नटून येते. विविध रसांनी तिचा आविष्कार घटत असतो. तेथे तुलना करणे योग्य नाही.

तुलना करणारे मन हे अधू असते. तुलना ही मनाला निराश करते. तुलना अनारोग्यकारकच आहे. दोन सुंदरांचीही तुलना करणे अयोग्य होय. आंबा ही रसदार, सीताफळ ही रसदार, दोन्हीचे व्यक्तिमत्त्व वेगळे. या विश्वात दोन अणुही समान नाहीत.

विविध व्यक्तिमत्वाने रंगणारे हे विश्व नित्य आनंद देणारे तेहाच ठरते जेव्हा मन तुलना करीत नाही. तुलना म्हणजेच राग-व्देष. आपले मन तुलनेतच रमते. स्पर्धा-संघर्ष त्यातूनच जन्म घेते. शिक्षणात लहानपणापासून तुलना करायला शिकविले जाते. एवढी मोठी मानव जमात ! पण गोरे हे काळ्या पेक्षा श्रेष्ठ, आर्य-अनारर्यापेक्षा श्रेष्ठ, बुध्दीमान हे श्रमकञ्चापेक्षा श्रेष्ठ. प्रेक्षकापेक्षा कलाकार श्रेष्ठ, कामकरी वर्गापेक्षा मालकवर्ग श्रेष्ठ झाले. त्यातून हजारो युध्दे उद्भवली. मानव जातीला सर्वात मोठा शाप या तुलनेच्या आवर्त-विवर्ताला आहे. निसर्ग तसे मानत नाही. हजारो ओढे-नाले नदीला मिळतात म्हणून नदी मोठी होते. लहान-सहान अणु मिळूनच मोठा स्कंध होतो. तेव्हा लहान मोठा असा भेदच निर्संगाला मान्य नाही. लहानशा पाण्याच्या थेंबातही मोठी शक्ती आहे. हायझोजन बॉम्बने ते सिध्द केले आहे. विज्ञाननिष्ठेत तुलना बसत नाही. म्हणून माझ्या जीवनात भी तुलनेला थारा देत नाही. संपूर्ण जीवनच मला सुंदर, आकर्षक आहे. साज्यांचे जीवन मिळूनच हे जीव-विश्व तयार होते. महावीरांनी सर्वाभूमी समत्वाचा विचार मांडला. अखिल जीव-राशीच त्यांच्या विचाराचा केंद्र-बिंदू आहे. परमेश्वराचे अस्तित्व, चित्-शक्तीचा परमोच्च उत्कर्ष करू न घेण्याचे दिव्य सामर्थ्य सर्व जीवात आहे. हे त्यांनी आपल्या साधनेने सिध्द केले.

जे भगवंताच्या शिकवणी पासून दूर आहेत नव्हे विरोधांत वागत आहेत त्यांनीही प्रभू उरी कवटाळतात. विरोध ही ज्ञानशक्ती-वीर्यशक्तीच होय. माध्यस्थ वृत्तीने त्यांच्याशीही जवळीक साधता येते. पृश्वी, पाणी, अग्नी. वायु व वनस्पती या पंचमहाभूतांत विद्यमान असलेली परमचित्-शक्ती त्यांनी जाणली. त्यांच्याही विकासाचा आलेख प्रभूंनी मांडला. ही अत्यंत क्षीण चित्-शक्तीच हलूहलू परमोच्च चैतन्याला प्रकाशित करते.

अशा अनेक विचाराने माझ्या मनांतील संशय, विसोह आणि विभ्रम मी कमी केला. उठणाऱ्या विविध विकार-विभ्रमांशी मी जागरू कपणे साक्षी राहायचा प्रयत्न करीत आले. प्रत्येक श्वास हा त्या महाशक्तीचाच प्रत्यय करीत आले. प्रत्येक श्वास हा त्या महाशक्तीचाच प्रत्यय देतो. पण त्यासाठी थोडे आंतून जागे होण्याचा, आंतील अनंत उर्मी, उत्साह जागृत करण्याचा, अलिप्तपणे प्रेक्षकाची भूमिका धारण करण्याचा प्रयत्न करायला पाहिजे. केवळ पोहण्याची पुस्तके वाचून जसे पोहता येत नाही, तसेच अंतरात्मावरील, अध्यात्मावरील पुस्तके वाचून आत्मा कळत नाही. मी वाचन खूप केले. आणि भ्रम झाला की मी ज्ञानी झाले. इ गानाच्या भ्रमांतून बाहेर पडायलाही खूप कष्ट घ्यावे लागतात. मन भ्रांती निर्माण करण्यात फार पटाईत आहे. समाधिशतक व समयसार या दोन ग्रंथाच्या वाचनाने मनातील अनेक भ्रम

दूर झाले. उलट-सुलट विचारांचा गुन्ता उकलण्यापेक्षा त्या विचारांच्या पलिकडे जाण्याचा सुलभ मार्ग माझा मीच शोधन काढायचे ठरविले. अज्ञानातून बाहेर पडणे एकादे वेळी सोपे. परंतु झानी झाल्याच्या भ्रमातून-रेशमी कोशातून बाहेर पडणे कठीण. लहानपणापासूनच भलबलते भ्रम मेंदूत कोंबल्या जातात. ते भ्रम नष्ट करणे खूप अवघड गेले. आपण कवी आहोत, लेखक आहोत, ग्रंथकार आहोत हेही भ्रमच. अंतर्बाह्य शुचिता त्यामुळे काळ्वंडून जाते. माणूस असल्या भ्रमातच जगत जातो. स्त्रीजन्म म्हटला की सर्व संस्कार ही तसेच, लोकांच आपल्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण नकळत आपणही स्वीकारतो. ब्रत-वैकल्ये, जाप्य-अनुष्ठान करतांनाही असेच वाटत राहिले. पण नित्य सावध राहण्याने त्याही भ्रमांतून मी अलिप्त राहिले. आता मागे वळून पाहताना नित्य वाटते की आपण कशा वेड्या कल्पना बाळगल्या ? त्या कल्पना उराशी कशा जपल्या ? उद्याच्या कल्पनांशी वर्तमानाचा मेळ घालण्याचा लोकांचा प्रयत्न दिसून येतो. उद्यांची स्वप्ने व वस्तुस्तिथी ऐतिहासिक पाश्वर्भूमीवर तपासली म्हणजे मोठी गम्मत वाटते. मोठमोठी राज्ये मिळविताना त्यांनी मनात बाळगलेला अनिर्बद्ध आशावाद कुठे गेला ? लढायांतील ते यश-पराभव कुठे आहेत ? भाव-भावनांना राग-द्वेषांचे विविध रंग सदैव चढवून मानवाने आजचे सुंदर स्वप्न भंगविले आहे. कोणतीही संकल्पना घ्या-मग ती इश्वराचे अस्तित्वासंबंधी असो किंवा अनिश्वरवादासंबंधी असो, मार्क्सवादी समाज निर्मिण्याचे स्वप्न असो की गांधीवादी समाज निर्मिण्याचे असो-त्या सर्व संकल्पनांना आम्ही आमचे विकारांचे विविध रंग व छटा देऊन, तेट जीवन कर्तव्य समजून व्यर्थ घालवित आलो नाही कां ? किती युद्धे-लढाया, तंटे-बखेडे, मारामार्या आम्ही धर्म, देव, देश, समाज या संकल्पनासाठी केल्या की नाही ? तात्कालिक खोटे समाधान लाभण्या पलिकडे आम्हाला काय मिळाले ? कल्पना-संकल्पना, भाव-विभाव हे क्षणभंगुर विकार आहेत. झानाची एका क्षणी होणारी स्थिताही क्षणभंगुरच आहे. अनेक क्षणभंगुर विकार आहेत. झानाची एका क्षणी होणारी स्थितीही क्षणभंगुरच आहे. अनेक क्षणभंगुर भावांना एकत्र केले तर शाश्वत विचार मांडता येणे शक्य होईल असे मानवाला वाटत आले.

मी ज्या ज्या वेळी विविध पुस्तके वाचते, त्यांच्या वेगवगळ्या मीमांसा वाचते तेव्हा मानवातील झानशक्तीचाच तो विलास वाटतो. किती विविध रीतीने मानवाने विचार केला ? युरोपीय किंवा अमेरिकन तत्त्वज्ञानी पुरुषांनी किंवा भारतीय शंकराचार्य, मध्वाचार्य यांचे पासून तो चालू युगातील महर्षी अरविंद, महर्षी रमण, जे. कृष्णमूर्ती यांचे विचार वाचले. प्रत्येकाने आपआपला अनुभव नोंदला. परिस्थिती, भोवतालचा समाज, त्यांच्या गरजा,

राजकीय वातावरण यांच्या माध्यमातून सत्याचा आविष्कार समर्थपणे मांडण्याचे सर्व प्रयत्न मला नेहमीच मोहिनी घालत राहिले. त्यामुळे गुणी, विक्दान, पंडित, कवि, लेखक यांच्या संर्पकात मी येत राहिले. त्यामुळे मन एककल्ली, आकुंचित किंवा संकुचित राहिले आहे. एखाद्या घरांतील दारे, खिडक्या उघडताच जसा वारा व सूर्यप्रकाश आंत येऊन मनाला टवटवी येते, तसेच विविधतेने नटलेल्या या ज्ञानी पुरुषांच्या सहवासाने होत असे. माझ्या आत्म-विकासाची वाट त्यामुळे अधिकच सोपी झाली. एकांगी विचारसरणीमुळे माणूस हड्डी बनतो. बुद्धीला कुंपणे लावून कां माणूस जगू शकतो ? मुक्तीचा मार्ग मुक्त विचारांतून जातो. जी विद्या, जे ज्ञान मुक्ततेकडे नेते तेच ज्ञान. अज्ञान मानवाला बांधते. मिथ्या, भ्रामक समजुतीही मानवाच्या पिशाच्चाप्रमाणे मागे लागतात. देव-भोलेपणा, अंधश्रद्धा, दभ्भ, रु ढीग्रस्तता यांचे स्तोम माझ्या लहानपणी मला जाणवत असे.

प्राचीन सैधांतिक ग्रंथ वाचून, त्यावेळच्या तत्त्वज्ञानाच्या संकल्पना कोणत्या, धर्मासंबंधीचे विचार कोणते, मधल्या आचार्यांनी मूळ विचारांत स्वतःचे कांही घुसडून दिले नाहीना, किंवा मुळांतील अर्थ आपल्या मनाप्रमाणे तर बदलून सांगितले नाहीना, हे पाहाण्याचा माझा विचार असे. त्यामुळे मला कधी कधी मानहानीही स्वाकारली लागली, बंडखोर घर्मेंडखोर इ. विशेषणेही मला प्राप्त झाली. परंतु मुळांतून ग्रंथ जाणून घेण्याचा माझा प्रयत्न मात्र चालूच राहिला. त्याचे मला आजही कौतुकच वाटते. कुणीही येऊन आपली मते लादावीत असे मी कधी घडू दिले नाही. मी सनातनीही राहिले व सुधारकही राहिले. दोघांच्याकडून मला आमंत्रणे येत. विश्वतः महिला आणि तरुण युवक माझ्या मागे मागे असत. नित्य जागरू क राहिल्याने त्या दोघांनाही मी सतत मार्गदर्शन करीत राहिले. महिलांना जागरू क करण्यासाठी मी भारतभर भ्रमंती केली. स्त्रियांच्या विविध संस्था पाहिल्या. त्यातून पुष्कळच चांगली कामे पहायला मिळाली. गुजराथेत तर महात्मा गांधीजीच्या प्रेरणेने स्त्री-शिक्षणाचे व सेवेचे जाळेच विणले गेलेले आहे. परंतु हे सारे प्रयत्न अपुरे पडतात. स्वातंत्र्यानंतर आलेली औघोदिकरणाची लाट व त्यामुळे उदयास आलेला नव धनाढ्यांचा संस्कारहीन वर्ग यामुळे समस्या वाढत आहेत. भोगप्रधान अमेरिकन संस्कृतीचे वारे गुजराथेत लवकर लागले. त्या वातचक्रत तेथील तरुण पिढी सापडली आहे. नवीन श्रीमंती पचवायला लागणारा संयम तेथे रु जला नाही. त्यामुळे स्त्री समाजही आज भोगोत्सुक झाला आहे. स्वच्छंदी वागणे, मदिरापान, डिस्को नृत्ये, मांसाहार यांच्या चक्रांत स्त्रियांची नवीन पिढी सापडली आहे. स्त्रियांची नवीन पिढी सापडली आहे. स्त्रियांच्या

जीवनांत वैफल्याची लाट आली आहे. भोगोत्सुक मने नवनवीन भोगाच्यां आहारी जात आहेत. जुन्या परंपरांचा नाश होत आहे, पण नवीन रु जत नाहीत अशा संक्रमणकाळातून स्त्री-समाज जात आहे. या समस्या स्त्री-समाजाला भेडसावित आहेत. कमी अधिक प्रमाणात भारतातील शहरी संस्कृतीत हेच घडत आहे. हे सारे जवळून पाहिले की पुनः माझ्या मनाला हुरु प येतो. किती कार्यक्षेत्र पडले आहे समाज-सेवकांना, असे वाटते. सामाजिक बांधिलकीची जाण स्त्रियांच्या हदयांत निर्माण केली तर पुष्कळच कार्य होणार आहे.

अगदी मला समजू लागल्यापासून माझ्या बालमनांत विविध प्रकारचे प्रश्न उठत असत. ते प्रश्न मी कधी कोणाला विचारायच्या भानगडीत पडत नसे. कारण त्या प्रश्नांशी जणु आमच्या कुटुम्बियांचा, भोवतालच्या समाजाचा संबंधच नव्हता, त्यांच्या लेखी एक आखून दिलेला मार्ग म्हणजेच जीवन. व्यापार-उदीम, लग्न, मुले-बाळे, त्यांचे विवाह-फार इ आले तर दानधर्म, तीर्थयात्रा, संपले जीवन. जीवनाला जाणून घेण्याची, त्या जीवनाला जवळून पाहण्याची, त्या जीवनातील अमर्याद आनंद उपभोगण्याची कधी उर्मीच मला दिसून आली नाही.

जीवन आनंद-रसाने ओतप्रोत भरले आहे. त्या आनंदाचा साक्षात्कार याच जीवनात तन्मयतेने घ्यायला हवा अशी तीव्रता आजूबाजूला जाणवतच नव्हती. साचेबंद जीवन. झापड बसविलेल्या बैलाप्रमाणे. तो बैल घाण्याभोवती सतत फिरत असतो. त्या फिरण्याला गतिमानता म्हणता येईल कां ? कारण गंतव्य निश्चित नाही. कुठे जायचे आहे ? कोणत्या उच्चतर बिंदूला स्पर्श करायचा आहे ? असीम अशा परमात्म्याभोवती पसरलेले हे मांगल्यपूर्ण वलय काय आहे ? असा कधी विचार, किंवा चर्चा कानी पडत नसे.

इतके सुंदर जीवन एखाद्या सुंदर गुलाब पुष्पाप्रमाणे. या जीवनांत काय करायचे ? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे गवसत नव्हती. उत्तर होते एकच-प्रवाहपतिता प्रमाणेच जगायचे काय ? समाज, राष्ट्र या बरोबरच आपल्या व्यक्तीत्वाच्या विकासाचे कांही ऋण आपल्यावर नाही काय ? असे रोज चिंतन होत राही.

त्यातच मी स्त्रियांच्या आश्रमाची जबाबदारी स्वीकारली. त्यावेळी लहानच होता आश्रम. मला तसा अनुभवही कांहीच नव्हता. मन गांगरु न जात असे. आलेल्या स्त्रिया स्वतःबरोबर स्वतःचा भूतकाळ घेऊन येत, दुःखे घेऊन येत त्यातून त्यांना बाहेर काढणे हे अति दुष्कर कार्य. भूतकाळाचे भूत कांही लवकर जात नाही. दुःख हे मानवी जीवनाला आकार देणारे हत्यार आहे, हे पटतच नसे. दुःखाने खचून न जाता पुनःनव्याने जीवन सुरु

करायला लागणारी धमक स्त्रियात कमीच. परंतु मी हिम्मत बांधली. त्यांच्या हदयात शिरू न, त्यांच्यावर अपार प्रेम करू न, आपल्यातच त्यांना समावून घेऊन मी त्यांच्यात एकरू प होऊ लागले. दुःख दुसऱ्यांचे असले तर आपणाला खच्या अर्थाने जाणवत नाही. संवेदन शक्तीच आटून गेलेली असते. एवढी दुःखे संसारात असू शकतात, इतकी कूर माणसे समाजात असतात हे सुरीवातीला खरेच वाटायचे नाही. मुले फार होतात म्हणून, मुलीच मुली होतात म्हणून, मुलेच होत नाहीत म्हणून, आजारीच असते म्हणून, उलट उत्तरे देते म्हणून, सुंदरच दिसते म्हणून, वाचायला लागले म्हणून स्त्रियांचा छळ होतो. हे ऐकून फार वेदना होत. स्त्री-स्वातंत्र्याच्या गप्पा मारणारे स्वतःच्या स्त्रियांच्या बाबतीत मात्र अत्यंत असहनशीलतेने वागत. स्त्रियांनी घरीच बसून राहावे, देवळामंदिरात जाऊ नये, कुणी मित्र-मैत्रीण जोडू नये, चांगले कपडे, खाणे-पीणे करू नये असा सर्व पुरुषी संस्कृतीचा वरचष्मा. स्त्रियांना स्वतःचे व्यक्तिमत्वच उरले नाही. या प्रश्नांचा विचार करताना मला असे आढळून आले की भारतीय पुरुषी संस्कृतीला नव्याची जाणीवच राहिली नाही. समस्या नित्य नवनवीन जन्म घेत आहेत. जीवनाचा प्रवाह नवीन नवीन क्षितिजे शोधत आहे. त्यामुळे प्रश्न ही नवीन. त्या समस्यांचे आव्हान स्वीकारण्याचे सामर्थ्यच परंपरावादाने नष्ट करू न टाकले आहे. जुन्या शास्त्रात नव्या समस्यांची उत्तरे नाहीत असे मात्र नाही. परंतु ती शोधली पाहिजेत. नाही सापडलीत तर त्यांना नव्याने उत्तरे दिली पाहिजेत. जो समाज, जे देश अंशी उत्तरे देण्यात समर्थ होतात तेच प्रगत होतात.

जुनी शास्त्रे ही तर मार्गदर्शक आहेतच. त्यांच्या प्रगत विचाराचेच सूत्र आम्ही पुढे नेत गेले पाहिजे. मला आठवते की एक जर्मन गृहस्थ मला माझ्या अमेरिका भेटीत भेटले. ते शास्त्रज्ञ होते. आमच्या चर्चेच्या ओघात ते म्हणाले, “ तुमच्या पूर्वाचार्यांनी जे जे सूत्र रु पाने लिहून ठेवले, त्याचाच उपयोग करू न आम्ही वैज्ञानिक प्रगती करीत आहोत. प्रचीन ग्रंथ समजणे अवघड असले तरी आम्ही आमच्या विवेचक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने त्यांचा सूक्ष्म अभ्यास करीत आहोत. आमच्या संशोधनाला त्यामुळे चांगलीच मदत होत आहे. ”

हे ऐकून मला फार बरे वाटले. कारण आम्ही आमच्या ग्रंथांचा मुळी अभ्यासच करीत नाही.

मला एक गोष्ट आठवली. भरत नांवाच्या सम्राटाने षट्खंड पृथ्वी जिंकली. मग तो एका महान पर्वतावर गेला. तेथे चक्रवर्ती सवतः रत्नाच्या लेखणीने आपले नांव कोरतो. भरताचा अहंकार की आपणच पहिले चक्रवर्ती. पण प्रत्यक्ष जेव्हा तो त्या पर्वतावर गेला तर

त्याला आश्चर्यच वाटले. कारण तेथे तर तसूभर जागा नव्हती नांव लिहायला. कुणाचे तरी नांव मिटवून नांव लिहिण्याची पाळी त्याचेवर आली. तो हताश झाला, निराश झाला. दुसऱ्यांचे नांव खोडून नांव लिहिण्यात त्याला शरम वाटली. या पृथ्वीतलावर असंख्य वर्षात असंख्या चक्रवर्ती झाले. त्यांच्यावरही हीच पाळी आली असेल. पृथ्वी आहे तशीच आहे. अहंकाराने पृथ्वीच कांही बरे वाईट होत नाही. शेतीसाठी एकमेकाचे खून पाडले जातात. दोघेही मरतात. पृथ्वी तशीच आहे.

जीवनाला स्वीकारताना त्याचे स्वरू पच नीट जाणून घेतले जात नाही. समग्रपणे जीवनाचा स्वीकार करायला हवा, असे मला वाटू लागले. जीवन म्हणजे जन्म-मृत्यूचा मधला काळ एवढीच कल्पना नाही. जन्म आणि मृत्यूच्या पलिकडे ही जीवन आहे. जीवन म्हणजे आत्म्याची शाश्वत स्थिती. ही शाश्वतपणाची कल्पना केवळ कल्पना नाही, ती वस्तुस्थिती आहे. जीवनाला समुद्राची उपमा दिली तर त्यात उठणाऱ्या व त्यातच समाविष्ट होणाऱ्या लाटा म्हणजे जन्म-मरण. जन्माच्या क्षणापासून मरणाचे क्षण मोजावे लागतात. प्रत्येकाला वाटते की बालपण रम्य होते. तरुण यं रम्य होते. पण बालकांना बालपण रम्य नाही वाटत. त्यांना तरुण पण रम्य वाटत याचा अर्थ आपल्या सर्वांचे राग-लोभ त्या त्या वस्तूच्या ठायी होणाऱ्या क्षणवर्ती अवस्थावर अवलंबून आहे. पीठ रु चकर नाही. भाकरी रु चकर आहे, खवा रम्य नाही, तर पेढे रम्य वाटतात. हा सर्व हवे-नकोचा पसारा आम्ही त्या त्या पदार्थाच्या क्षणिक अवस्थामुळे स्वीकारतो. क्षणोक्षणी उत्पन्न होणारे व विलय पावणारे मानसिक भाव देखील असेच आहेत. त्यात श्वाश्वत असे कांही असत नाही. एखाद्या वस्तुच्या संसर्गाने, सहवासाने त्या वस्तूत प्रीती किंवा अप्रीती दिसू लागते. पण तीही क्षणभंगुरच ! एखादी वस्तू प्राप्त करण्यासाठी, पद, सत्ता, संपन्नता मिळविण्यासाठी किती आटापीटा चाललेला असतो ? परंतु ते प्राप्त होताच, मन पुनः दुसऱ्याकडे धावत जाते. प्राप्त स्थितीत त्याला आनंद नाही. एक्सरेस्ट शिखरावर पोचण्यासाठी किती कष्ट, किती परिश्रम घ्यावे लागतात. पण तेथे पोचल्यावर कांही क्षणातच मन त्यातून विरक्त होते. पुनः लगेच परतायचे वेध लागतात, असे का घडते ? याचे कारण, मला वाटते, हे सारे जीवनाचा संपूर्णतः स्वीकार केला नाही तर घडते. जीवन हे श्वाश्वत तर त्यात घडणाऱ्या सर्व घटना या अशाश्वत. त्या संबंधी एवढी खंत कां बाळग्याची ?

लग्न झाले तर आनंद. पती मृत्यु पावला तर दुःख. ते दुःख तरी टिकते का ? पतिनिधनानंतरही ५-५० वर्षे काठणाऱ्या स्त्रिया असतात. जीवन असेही आहे, अशा संभावना स्वीकारयला हरकत नसावी. संयोग-वियोग या तर अवस्था. त्या अवस्था म्हणजे जीवन नाही.

मला येथे एक गोष्ट आठवते. सिंकंद्र भारताकडे निघाला. जगज्जेता होण्याचे स्वप्न उराशी बाळगून निघालेला वीर पुरुष होता तो. वाटेत त्याला एक साधू भेटतो. साधू आपल्याच आत्मरतीत मस्त. सिंकंद्राला तो नमस्कार करीत नाही. याचा त्याला फार राग आला. तो म्हणाला, “ मी सिंकंद्र आहे-जगज्जेता. महान पराक्रमी पुरुष.” “ त्याचं इथे काय काम ?” साधूने विचारले. “ मी पाहिजे तर तुला या तलवारीने ठार करू शकतो. तुझा अहंकार क्षणात नष्ट करू शकतो. ” “ मला ठार करण्याची भाषा व्यर्थ आहे. माझे शरीर नष्ट करण्याचे म्हणशील तर कदाचित ते एकवेळ मी मान्य करीन. कारण हे जे शरीर आहे, ते तर स्वयमेव ही नष्ट होऊ शकते. त्यात तुझा पराक्रम काय ?

सिंकंद्राला आश्चर्य वाटले. एक नग्न साधू इतका निर्भय असू शकतो ? ही निर्भयता तर माझे जवळही नाही. माझे स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी मी शस्त्रे बाळगतो. सैन्य बाळगतो, अंगरक्षक बाळगतो. तो मनातून चरकला. पण म्हणाला, “ ठीक आहे. मला आता पुढे गेले पाहिजे. पण परत निघेन तेव्हा तुझी अवश्य भेट घेईन. ” साधू म्हणाला, “ एवढं मात्र खोटं. कुणाला माहित तू परत तरी येशील कां ? काय भरवसा तुझ्या परत येण्याचा ! युद्धातून नक्कीच परत येशील याची काय खात्री ? आणि समज, तू परत येशीलही, पण मी इथेच राहीन याची काय खात्री ? ज्या नदीला तू पाहतोस ती नदी तर पुढे निघून गेलेली असते. जीवन हे नित्यनूतन आहे, नवीन नवीनपणे फुलणारे ते फूल आहे. तिथे भूतकाळ नाही. तिथे आहे. तेजस्वी, शाश्वत वर्तमान. तू परत आलास तरी आत्ताचा सिंकंद्र असणार नाहीस. बदललेला सिंकंद्र असशील. एक नवा सिंकंद्र. ”

सिंकंद्र निघून गेला. त्याला यातले कांही कळाले की नाही, हे त्या गोष्टीत दिलेले नाही. जीवनाचा आवाका आपण जाणतो, त्याहून किती तरी अनंतपटीने मोठा आहे. त्या जीवनाला काळाच्या फूटपट्टीने, धर्माच्या, देवाच्या, देशाच्या फूटपट्टीने मोजून उपयोग नाही. ते न मोजता येणारे, अमर्याद आहे.

त्या अमर्याद जीवनाला स्पर्श करू पाहण्याचा माझा प्रयत्न मी करीत राहिले. राग-द्वेष-इर्षा-असूया-मत्सर हे विकार येत राहिले. पण मी त्या सर्वांची साक्षीदार राहिले. त्यात

गुंतले नाही. गुंतलेच नाही, असे नाही म्हणता येत. पण अडकून पडले नाही, असे म्हणता येईल. जीवनाची अथांगता, अमर्यादता आपल्या ज्ञानाच्या कक्षेत आणता येते हा अनुभव येत राहिला. भ. महावीरांचे चरित्र वाचल्यावर असे वाटले की एवढी उंची गाठता येणे शक्य आहे.

या शक्यतेचा बोध हीच ज्ञानाची देणगी. आत्मा परमात्मा होऊ शकतो, नराचा नारायण होऊ शकतो. एक क्षुद्र कीटकातील आत्मा कैवल्याचा स्वामी होऊ शकतो, ह्या शक्यंताचा बोध, या शक्यतांची तीव्र जाणीवच सर्व बंधने झुगारू न देऊ शकते, पारतंत्र्याच्या बेड्चा तोडून टाकू शकते. समग्र विश्वाला ग्रासून उरणारे ज्ञानाचे सामर्थ्य हेच आत्म्याचे सामर्थ्य. सामर्थ्याची जाणीव हाच प्रगतीचा पहिला टप्पा आहे. अखिल जीवसृष्टीशी मैत्री स्थापण्याची शक्यता म्हणजेच अहिंसेची पहाट नाही ? काय ? साम्ययोगाचा अरू णोद्य नाही काय ?

आत्म्याच्या त्रिभुवन मांगलिक स्वरू पाची अशी तोंड ओळख म्हणजेच त्या विश्वात्मक ज्ञानदेवाची भक्ती नव्हे काय ? असे तीव्रतेने जेव्हा जेव्हा वाटू लागे तेव्हा सर्व कर्माची बंधने तुटतात की काय ? माझ्या समाधी-तंत्राची ही पहिली पायरी. अशा अवरथेत मी किती वेळ पडून राहीन याचे मला भान उरायचे नाही. विचार-विकार, भाव-भावना यांची गुरु तर-आकर्षने छेदून माझी ज्ञान-चित्तशक्ती एखाद्या गरू डाप्रमाणे मुक्त संचार करू लागे. त्यावेळी वाटे की शंकर कशाला माया म्हणतो ? बुध्द क्षणिक, क्षणिक असे का म्हणाला ? विशीर्ण विशीर्ण होणाऱ्या स्वंद पदार्थाला पाहून व त्या मायावी मरीचिकेतून सुटून खरे आत्मतत्त्व जाणणारा कणाद कां आनंदाने बेहोष झाला ?

सर्व विश्व आनंदाने, चैतन्य चमत्कृतीने कोंदले गेले आहे, असे आचार्य कुंदकुंद का म्हणाले, याचा बोध मला होऊ लागला. सर्व विसंगत वाटणारे विश्व आता संगत वाटू लागले. भेद, वैत हे जणू नव्हतेच. जादूगारांच्या दुनियेतून बाहेर आत्म्यावर खरे विश्व कसे वेगळे आहे, हे कळते. तसेच माझे झाले. विश्वाचे बाह्यरू प विविध रीतीने नटले आहे असे नव्हे तर अंतरंग विश्वही खूपच वैविध्यपूर्ण आहे. आत प्रवेश करण्याचा प्रयत्न मात्र केला पाहिजे. अडानात शिरण्याचे धारिष्ट करावे लागते. आत्म्यातील अजाण ओढच आहे. आज जी ओढ बाह्यविश्वाबद्दल आहे ती त्या आतल्या ओढीचीच बहीम आहे. जे जे आत्म्यातून निघते ते ते अशुद्ध असले तरी आत्म्याचेच आहे. परपदार्थाना अशी आसक्ती, अशी अनिवार ओढ, आर्षण नसते. म्हणूनच बाह्यविश्व हे जड आहे. या बाह्यरू पात नित्य रमत आत्म्याने

अंतरीचा प्रकाश दिसलाच नाही. तिकडे एक क्षणभरही पाहण्याचे सामर्थ्य आम्ही निर्माण करू शकलो नाही.

एकदा मी दिल्लीचा लाल किल्ला पाहायला गेले. त्या किल्यातील प्रचंड हॉल, खोल्या आता पूर्णतः शून्य दिसल्या. एके काळी पराक्रमी माणसांनी बाह्यविश्वातील असंख्य रत्ने, हिरे, माणके भिंतीला, सिंहासनाला बसविली होती, असे सांगतात. बहुमूल्य फर्निचर, सामान, साजशृंगार सारे लोप पावलेले होते. उरलेली होती एक चिरकालीन शून्यता. ते पाहून मला हसू आले. आपणही आपले जीवन असेच किल्यासारखे सजवून टाकतो. गायन-नृत्य-नाट्य इ. कलांनी भरू न टाकतो. पण खरोखरच ही शून्यता भरली जाते का ? भरणे शक्य आहे का ? शून्यमयतेतील आनंदाची गोडी न कळल्यानेच असा वेडेपणा होत असावा असे मला वाटते.

एक गोष्ट या संदर्भात मला आठवते एका खूप धनाढ्य व विशाल राज्य असलेला राजपूत राजा अत्यंत वृद्ध झाला. आपले राज्य कोणत्या पात्र मुलाला द्यावे असा विचार त्याच्या मनात आला. पात्रतेचा विचार सुचणे हेही सुसंस्कृतपणाचे लक्षण आहे. आज काल तर जात, धर्म, सगे-सोयरे हेच पात्र ठरत आहेत. तेव्हा कदाचित त्याकाळी अधिक चांगले लोक रहात असले पाहिजेत. त्याने आपल्या मंत्र्याचा सल्ला घेतला. एका वृद्ध मंत्र्याने सांगितले की तुमच्या तीनही मुलांना शंभर शंभर रु पये द्या व राजमहालातील एक एक खोली द्या आणि सांगा की शंभर रु पयात जो कोणी ती खोली पूर्ण भरू न देईन त्याला राज्याचा वारस म्हणून निवडले जाईल. राजाने सर्व राजकुमारांना बोलावून घेतले. त्यांना प्रत्येकी शंभर रु पये देऊन योजना सांगितली.

एकाने विचार केला की शंभर रु पयात काय होणार ? एवढी मोठी खोली भरायची म्हणझे काय चेष्टा आहे ? आणि खोली भरण्याचा वारस होण्याशी काय संबंध आहे ? त्याने त्या स्पर्धेत भागच घेण्याचे नाकारले. दुसऱ्या राजकुमाराने विचार केला की शंभर रु पयात फक्त केऱकचराभरता येईल. त्याने आपल्या सेवकाकडून केऱकेवरा गोळ करविला व खोलीत भरू न ठेवला. तिसरा शांत होता. त्याने त्या प्रश्नावर खूपच विचार केला. राज्याचा वारस कसा असावा ? त्याने राज्याच्या कोणत्या जबाबदाऱ्या पार पाडाव्यात ? लोकांचे जीवन कमीत कमी खर्चात कसे सुंदर व स्वच्छ करावे ? लोकांचे जीवन कसे आनंदाने भरू न येईल ? हीच प्रश्नावली आपल्यापुढे ठेवली. परिक्षेचा दिवस आला. परीक्षकानी पहिल्याची खोली उघडायला सांगितले. पाहिले तो प्रत्येकाने आपले नाक रु मालाने झाकून घेतले. मग त्यांना खोलीत प्रवेश करायचे कारणच उरले नाही. त्यानंतर ते दुसऱ्या राजकुमाराच्या खोलीत

शिरले. दार उघडताच सारी खोली प्रकाशाने व सुगंधाने भरू न राहिली होती. सारे परीक्षक प्रसन्न झाले. त्या राजकुमाराने दीपमालांनी खोली उजळून टाकली होती. सुवासिक उद्बन्धांनी वातावरण सुंगथित केले होते. परीक्षक खुष झाले त्यांनी त्या राजकुमाराची निवड केली. ही गोष्ट माझ्या जीवनात क्रांती घडवून गेली. आपले जीवनही असेच प्रकाशाने व सुगंधाने भरू न टाकणे आवश्यक आहे असे सतत जाणवत राहिले. जीवनात प्रकाश निर्माण करावा लगतो. अंधाराशी संघर्ष करण्यात वेळ गालवून चालत नाही. एका लहानाशा पणतीनेही अंधार दूर पळून जातो. पण तशी पणती लावायची तयारी मात्र पाहिजे. जीवनाची मंगल ज्योत पेटवावी लागते.

मला आठवते की काही स्त्रियांच्या मनात जीवनात काही करण्याच्या उत्साहच नसतो. ज्यांच्यात काही उत्साह असतो त्या घराच्या वातावरणात फारशा रमत नाही. त्यांचा उत्साह बाह्य वातावरणात फुलतो. घरापेक्षा बाह्य वातावरणातच त्यांना प्रिय वाटते. मनातील शून्यता भरू न काढण्यासाठी खोटे व्यक्तिमत्व त्या धारण करतात. व्यक्तिमत्वाचा विकास हे जीवनाचे खरे सूत्र आहे. पण हे व्यक्तिमत्व इतरांना त्रासदायक ठरताकामा नये. इतरांनाही व्यक्तिमत्व आहे., त्यांच्याही काही कल्पना भावना, विचारसक्ती आहे इकडे त्यांचे लक्षनसते. विवाहसंस्था ही एक संस्था आहे. संस्था म्हटले की त्यात नियम, संयम, नियमन येते. जबाबदाऱ्या व कर्तव्ये आलीतच. ती टाळणे म्हणजे संघर्ष. त्या संघर्षातूनच संसार भरन होतात. संसार सुखाचा करायचा तर काही बंधने स्वाकारवी लागता. अनिर्बंध राहताच येत नाही. स्वैराचाराला, स्वैर वागण्याला आवर घालावाच लागते.

आजकालच्या स्त्रियांना सर्व सुखे तात्काळ हवी असतात. घर सुसज्ज हवे, सते. टी.व्ही., रेडिओ, मोटार, बंगला इ. हवे असते. हवे असण्यात गैर काहीच नाही. परंतु त्यासाठी खूपच समजूतदारपणा हवा असतो. त्या सर्व सुविधा व सुखे घरी आली तर मानसिक समाधान मिळतेच असे नाही. उत्पन्न व खर्चाची मिळवणी व भविष्यासाठी काही तरतूद करावीच लागते. मी व माझे सुक याच केंद्रात फिरत राहिले तर भांडणे होतात. आनंद दूर पळून जातो. व्यक्तिमत्व जपण्याला, विकसित करायला आपल्या भारतीय संस्कृतीत खूपच वाव आहे. पण व्यक्तिमत्व म्हणजे अहंकाराची जोपासना नव्हे. उर्मटपणा, उद्वामपणा, हड्डीपणा या गोष्टीतून व्यक्तिमत्वाचे हनन होते. व्यक्तिमत्व म्हणजे माधुर्य. व्यक्तिमत्व म्हणजे दुधावरची साय. दूध तापल्याशिवाय साय धरत नाही. कष्ट केल्याशिवाय, काही साधना

केळ्याशिवाय, काही तपश्चर्या केळ्याशिवाय व्यक्तिमत्वाचा विकास साधता येत नाही. व्यक्तिमत्वाची जडण-घडण म्हणजेच वास्तविक संस्कृती होय.

मुलीच्या व स्त्रियांच्या प्रश्नांशी मुख्य अडचण व्यक्तिमत्वाचीच आहे. पुरुषाने स्त्रीची मनात रंगविलेली प्रतिमा किंवा स्त्रीने पुरुषासंबंधी रंगविलेली स्वप्ने ही बिनबुडाची असतात. त्यांना आधार फारसा नसतो. ही त्यांची स्वप्ने स्व-प्रेरित नसतात. त्या स्वप्नात हरवून जाण्याची अपार इच्छा त्या बाळगतात. त्यातूनच अनेक प्रश्न उभे राहतात. कुणाला नाटकांचे, सिनेमांचे, संगीताचे वेड असते. त्या कलेची साधना करावी, उत्कटपणे त्यात रमावे नांव कमवावे, किती मिळ्वावी, वाहवा मिळ्वावी असे वाटते. ज्या घरात त्या असतात त्यातील व्यक्तीचे उत्तेजनही काहीना सुदैवाने मिळते. काही खरोखरीच आपल्या अंगभूत प्रज्ञेने यश मिळवितात. अनेक क्षेत्रातून स्त्रियांनी आपली व्यक्तिमत्वे उजळून टाकलेली आहेत. पंतप्रधानपदार्पण्यतही स्त्री जाऊन पोटली आहे. उद्योगांचे नियमन, संयोजन व व्यवस्थापनही त्या अत्यंत कुशलतेने करीत असल्याचे मला दिसते. या सर्वातून एकच दिसून येते की स्त्रीचाही आत्म-विकास पुरुषासारखाच होऊ शकतो.

स्त्रीत्व हे शारीराशी जखडून आलसे तरी प्रज्ञेच्या विकासाला त्याचा अडथळा येत नाही. ज्ञानाच्या विकासानेच स्त्रीत्वाच्या मर्यादा त्या स्त्रिया ओलांडू शकतात. ज्ञान हेच अंतिमतः स्त्रियांना दास्यातून मोकळे करील. स्त्रियांच्या ठिकाणी असू शकणारी एकाग्रता, कामसूपणा, चिकाटी व सहनशील-प्रवृत्ती अधिकाअधिक विकसित करण्याचे प्रयत्न मात्र व्हायला हवेत.

स्त्रीला दुर्बल करील अशी समाजरचना बदलून त्या ठिकाणी स्त्री-पुरुषांच्या समविकासाची सामाजिक रचना हल्लुहळू निर्माण होणे आवश्यक आहे. असे यापूर्वी घडले आहे. महावीर काळात स्त्रियानी फार मोठी कामगिरी बजावली आहे. आजही देशातील विविध समस्यांची सुसूत्रपणे उकल करण्यासाठी स्त्रियानाही समान संधी देणारी सामाजिक व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी सर्वांनी सहभागी जाले पाहिजे. स्त्रियांच्या ठिकाणी असलेल्या विविध गुणांच्या विकासाची सोय समाजात आणली पाहिजे. पुरुष-प्रधान संस्कृतीने संयमाने, विवेकाने व समजूतदारपणे या ज्वलंत समस्येचा डोळ्स स्वीकार केला पाहिजे. स्त्रियांच्या प्रज्ञा शक्तीचा जो जो विकास होईल तो तो मानवाची ही स्त्री-पुरुष संबंधी असलेली कोंडी फुटू शकेल. स्त्री-पुरुष अधिक समजूतदार बनावे यासाठी तसे वातावरण, शिक्षण व परिसर बनवावे लागेल.

मी तर असे पाहिले की दुसरा कुणी आपला उध्दार करील ही विचारसरणी मानवाला धोक्यात आणते. पंगु बनविते. अंध विश्वासाने सारा समाजच किडत चालला आहे असे वाटते. विश्वास, श्रद्धा, हे किती चांगले शब्द ! परंतु जेव्हा ते ज्ञानशक्तीपासून दूर जातात, आत्म बोधापासून दूर जातत तेव्हा त्या शब्दांचा अर्थच गळून पडतो. भारतीय जीवनाला या अंधश्रद्धेचे, अंध-विश्वासाचे ग्रहण लागले आहे. भयानक रु ढीप्रियता, सडलेली परंपरागतता, अंधानुकरण यामुळे केवळ स्त्री-समाजच नव्हे तर अखिल भारतीय समाजच किडून गेला आहे. जादू-टोणा, तांत्रिकज्ञान, भूत-पिशाच्चे, गंडे-दोरे, मंत्र-तंत्र इ. अत्यंत हिणकस स्वरू पाचे अंधविश्वास भारतीयांच्या मनात घर करू न आहेत. विधवा स्त्रीबाबत तर आम्ही इतके कूर व हिंसक आहोत की काही विचारू च नये. कुणाचाही मृत्यू किंवा जन्म याला कारणीभूत कोण आहे ? ज्याचा तोच. जन्मेल तो मरेलच. परंतु विधवेनेच पतीला खाल्ला असा आरोप मी लहानपणी ऐकत आले. तिच्यावर जितके काही अन्याय करणे शक्य आहे तितके आम्ही केले आहे. तिच्या आत्म्याचे हनन करू न तिला अगदी निर्जीव करू न टाकले काहीनी उपाय म्हणून सतीची चाल अमलात आणली. पतीबरोबर मरण्यात, जीवनाचा अंत करण्यात कसला आला आहे धर्म ? प्रत्येक व्यक्तीचे जीवन हे स्वतंत्र आहे. त्यांच्या सुखःदुखाचा तोच कर्ता-करविता आहे. त्यांच्या उन्नतीला वा परागतीला त्याच स्वयमेव जबाबदार आहेत. पण कसा विचारच प्रगत होऊ दिला गेला नाही. स्त्रीच्या जन्माबरोबरच हीनतेचा शिकका मारणारा समाज सुसंस्कृत कसा म्हणता येईल ? स्त्री तर एक विश्ववंद्य प्रकृती आहे. ती माता आहे. तिच्यातील मातृत्व शक्तीने जगाचे पोषण केले. तिच्या सहनशीलतेने, ममत्वाने, सोशिकपणाने जगाला आकार आला आहे मोठेमोठे संत-महापुरुष तिच्याच कुशीत जन्माला आले. मग ती पतिता कशी झाली ? जगातील माणुसकीची पखरण तिनेच पहिल्यांदा केली. मानवी-संस्कृतीचा विकास घडवून आणण्यात तीच मातृशक्तीच उपयोगी पडत आली.

माता ही तर नैसर्गिक शक्ती आहे. तिच्या मंगल आशीर्वादाने जगात सुखःशांती नांदत आली. परंतु पुरुष वर्गाने स्वतःच्या अहंकारासाठी, वासनेसाठी, सत्तेसाठी तिचा वापर केला. स्त्री-संबंधाने विविध भोग-स्वप्ने काव्यातून, कादम्बरीतून, कथा पुरातून निर्माण करू न तिची विटम्बना चालविली आहे आणि ती आम्ही सहन करीत आहोत. स्त्री एक दिव्य शक्ती आहे. परंतु कोणत्याही शक्तीचे दोन उपयोग आहेत. चांगल्यासाठी ती शक्ती जशी वापरता येते. तशी विनाशासाठीही वापरता येते. अग्नीने शीतनिवारण करता येते. पाक सिध्दी करता

येते. तसेच घरे-दारे बेचिराख करता येतात. शक्ती स्वंयमेव उदासीन आहे. मानवाने संस्कृतीचा विकास करताना हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. एक स्त्री अनेक घराण्याचा उधार करू शकते तसेच ती त्याचा नाशही करू शकते. म्हणून महावीरासारख्या अत्यंत दैदिप्यमान ज्ञानी मानवाने स्त्री संबंधाने नेहमीच गौरवोद्गार काढले आहेत. स्त्री हे केवळ शरीर आहे. आत आहे परमात्माचे पावन, मंगल मंदीर. स्त्रीला प्राप्त झालेले शरीर किंवा प्राप्त झालेले शरीर यापेक्षा त्या दोघाना मिळून समाजपुरुषाचे शरीर कसे सुंदर ठेवले आहे यावर त्यांनी भर दिला आहे. त्या कैवल्यमूर्तीला शरीरे दिसलीच नाहीत. त्याने प्रत्येक जीवात पाहिला ज्ञानमय आत्मा. त्या ज्ञान शक्तीकडे भगवंतानी वारंवार अंगुलीनिर्देश केला. सूर्य म्हणजे जसा आजबाहेर जाज्वल्य पेटता गोळा, तसा आत्माही ज्ञानतेजाचा स्वयंभू पिंडच. त्या ज्ञानमय पिंडाचा साक्षात्कार घडविला त्याने.

त्यांच्या लेखी स्त्री-पुरुष हा भेद अत्यंत गौण. एका विस्तीर्ण रंगमंचावरील पात्राने स्वीकारलेली भूमिका. पण त्या भूमिका वठविणारा ज्ञानमय आत्मा एकच. क्रोधादि विकारांच्या लक्षावधी सूक्ष्म छंटाचा आविष्कार रंगमंचावर दाखवूनही तो नट त्याला भूमिकाच म्हणतो. प्रेक्षकही तेच समजतात. सत्य हे त्या भूमिकेहून वेगळेच राहते. त्याप्रमाणे स्त्रियानी वा पुरुष बानी त्याना मिळालेल्या अल्प मानवी जीवनात वठवत असलेल्या भूमिकेहून तो आत सर्वस्वी वेगळा आहे हे ओळखले पाहिजे. हे ज्या ज्या प्रमाणात आपण ओळखू त्या त्या प्रमाणात मानवाचे जीवन सुखी होत राहील.

स्त्री जागृत करायची तर लहानपणापासून तिला तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्याची सर्व प्रकारची संधी दिली पाहिजे. तिच्या अंतरंगातील विकार-वासनांना नवीन वाटा शोधून दिल्या पाहिजेत. स्त्री ही भोगदासी आहे, तिचे क्षेत्र पुरुषांना वश करणे व त्यांच्याच गुलामीत सदैव राहणे, हे तिचे जीवन-कर्तव्य नाही. तारुण्य उसळून येते हा निसर्गक्रम आहे, हे खरे. परंतु त्या तारुण्य-सुलभ वासनांना, मनोविकारांना ज्ञानज्योतीने चांगल्या कामात परिवर्तित केले पाहिजे. तिच्यात ते सामर्थ्य आहे. त्या सामर्थ्याला जागृत केले पाहिजे. सेवेची विविध क्षेत्रे आहेत, उत्कर्षाचे अनेकविध मार्ग आहेत, व्यक्तित्व घडविण्याचे अनेक मार्ग आहेत, याबाबत तिला सुयोग्य मार्गदर्शन होणे अगत्याचे आहे. नाटक-सिनेमात काम करणाऱ्या स्त्रियांनाही धोक्याच्या सूचना वेळीच दिल्या पाहिजेत. स्त्रियांच्या सुकोमल भाव-भावना, त्यांची सब्मिसिव्ह प्रवृत्ती, त्याग करण्याची प्रबळ भावना, या सर्वच प्रश्नांचा विचार माझ्या मनात प्रकर्षणे यायचा.

स्त्रीचे जीवन जितके उदात्त, उत्तुंग, पवित्र आणि मंगल करता येईल तितकी खरी शांतता घरात, समाजात नांदू शकेल असे मला सतत वाटत आले. त्यासाठीच मी माझे जीवन स्त्री-सेवेत घालवायला तयार झाले. माझ्या आश्रमातील ज्या ज्या स्त्रियांचा माझा परिचय इ गाला. त्याना मी हेच सांगत आले. त्यांच्यावर मी बंधने घातली नाहीत असे नाही त्यांच्यावर कडक निगराणी देखील मी केली. अनेक प्रसंगी माझा पराभवही झाला. माझी शक्ती कमी पडली. त्या त्या व्यक्तीचे पूर्वसंचित तसे असेल म्हणून मी माझ्या मनाची समजूत काढली नाही. सारा दोष मीच स्वीकारीत आले. मनाला रु खरु ख वाटत राहिली. अशा प्रसंगीही मी माझ्या मनाला सतत अधिक कार्यप्रवण करीत आले. चांगले करीत असताही वाईट आले, तरी मी हताश झाले नाही. आजही उत्साहाने, चैतन्याने आणि आनंदाने मी त्याच कामात गुतंवून घेत आहे. जो तो आपले नशीब, प्राक्तन, पूर्वसंस्कार घेऊन आलेला असला तरी मातेच्या ममतेने नवीन नवीन उपक्रमाने मी जागृतीची ही मशाल तेवत ठेवली आहे.

यातून काय मिळाले ? एका चैतन्याशी समरस होण्याचा आनंद. त्या चेतनेला थोडीशी जरी जाग आली तर मी हरखून गेले. विझ्ञान्याचा निखान्यावरील राख फुंकर मारु न दूर करता आली हे काय थोडे झाली ? असे मी करीत राहिले. कोणत्याही जीवात्म्याची सेवा, त्याच्याशी झालेला सत्संग, त्याच्या वाटेवरील चार काटे दूर करता आले याचा आनंद अवर्णनीयच खरा. क्रोधादित विकारांची आवर्ते उठलीच नाहीत असे नाही, तोल जाण्याचे प्रसंग आलेच नाहीत किंवा येतच नाही, असे नाही. पण त्यातूनही माझी चेतना गरु डाप्रमाणे उंच झोपावते.

मला आठवते की आमच्या तरुणपणी आजच्यासारखी स्त्री-स्वातंत्र्याची चळवळ नव्हती. महिला-मंडळे नव्हती. नाटक-सिनेमातूनही पावित्र्याचे विडंबन सहसा कुणी करायला धजत नसे. स्त्रियांचे सौदर्य, त्यांची कला, त्यांचे मर्यादशील वागणे हे फारच मोहक होते. आजच्यासारखा त्या गोष्टीचा बाजार कुणी मांडला नव्हता. दारिद्र्य त्याही वेळेला होते. धनाची इच्छा होती. सुख भोगण्याची प्रवृत्ती होती. परंतु आजच्यासारखे सुखे ओरबऱ्यून घेण्याची प्रवृत्ती नव्हती. आजच्या काही स्त्रियाना मर्यादेची लक्षण रेखाच नाही. व्यक्तिमत्त्व म्हणजे स्वैराचार, हिंसाचार, स्खलनशीलता नव्हे इकडे त्यानी अधिक लक्ष द्यावे असे मला वाटते.

आजला पाश्चात्य देशातील मुक्तपणा अंधपणे स्वीकरला जात आहे. अनिर्बद्धपणे जगण्याची तीव्र आकांक्षा तरुण स्त्रीच्या मनात संचारु लागली आहे. परंतु टक्केन्नारीने

पाहता हे प्रमाण फारच कमी आहे. दारिद्र्य रेषेखाली राहणाऱ्या असंख्य स्त्रियाना ही तीव्र उपभोगेच्छा परवडणारी नाही. तिचा विचारही त्या करीत नाही, करू शकत नाही. भारतीय स्त्रियांची मनोरचना पुरुषी संस्कृतीच्या दडपणाखाली आहे. ते दडपण एका अर्थी योग्यच आहे. जीवन भरकट्ट नेईल तिकडे न जाता त्या जीवनाची शक्ती एका विशिष्ट मार्गाने नेण्यातच हित आहे, असे मला वाटते आले आहे. अनिर्बंध उपभोगप्रवृत्तीही शरीराच्या शक्तीला चिटकून आहे. शरीर नेहमीच साथ देणारे नाही, ते असू शकत नाही. प्रापंचिक अडचणीना मुख्यतः स्त्रियांना तोंड द्यावे लागते. अगदी तळागाळातील स्त्रियांचे जीवन तर त्यातच गुरफटून जाते. अज्ञान, भोळ्या-भाबड्या प्रवृत्ती आणि फार मोठी स्त्री-शक्ती तर दोन वेळचे अन्न कमावण्यात खर्च होत आहे. अशा प्रचंड शक्तीचा उपयोग राष्ट्र विकासासाठी करू न घेतला तर हे राष्ट्रही संपन्न होऊ शकेल.

औघोगिकरण झपाट्याने होत आहे. शहारांची अनैसर्गिक वाढ व राहण्याचा प्रश्न स्त्री-समस्येला आणखीच भेसूर बनवत आहे. मोठ्या शहरातून कुटुम्ब व्यवस्था जवळ जवळ मोडकलीस आली आहे. स्त्री-पुरुष दोघेही नोकरीच्या निमित्ताने घरावाहेर राहतात. मुलामुलीच्या विकासाकडे लक्ष पुरविणे त्यांना अशक्य होत आहे. आई-वडीलांचे लक्ष नव्या, उगवत्या पिढीकडे नाही. बेवारसपणीने जगण्याचे दुर्भाग्य त्यांच्या नशीबी येत आहे. अशा मुलां-मुलीवर संस्कारच होत नाहीत. त्यांची मने पतंगाप्रमाणे भिरभिरत असतात. असुरक्षितपणाची भीती त्यांना त्रस्त करीत आहे. ही उगवती पिढी मार्गदर्शनाच्या अभावी दिशाहीन होत आहे. लक्षावधी मुलां-मुलीना हे उपरेपणाचे जीवन घालविण्याची पाळी येत आहे. श्रीमंत घरांतूनही संस्कर होत नाहीत. अधिकात अधिक उपभोग घेण्याकडे त्यांचा कल वाढत आहे. चांगले शिक्षण देण्याच्या नांवाखाली खिश्चनांनी चालविलेल्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांतून मुला-मुलीना धाडले जाते. त्या शाळांतून संस्कारचे बाळकडू मिळत नाही. एका सर्वस्वी वेगळ्या वातावरणात मुले-मुली वाढत राहतात. ही मुले-मुली भारतीय जीवनात रमत नाहीत. त्यांच्या मनात फार लवकर विफलता रिचत रहाते. धार्मिक संस्काराशिवाय त्यांची मने रिक्त राहतात. त्यातूनच नव्याने येणारे तारू ण्य आणि तारू ण्य-सुलभ वासना याना नीटपणे किंवा धीटपणे सामोरे जाण्याची कुवतच त्यांच्यात रहात नाही. अशा मुले-मुली मग वाट फुटेल तिकडे धावत जातात. कलेच्या व मनोरंजनाच्या नांवाखाली गल्लाभरू सिनेमा, नाटके, संगीत, नृत्ये त्याना आकर्षित करतात. रु चीहीन व रसहीन मनोरंजनाने त्यांची दिवा-स्वप्ने पाहण्याची प्रवृत्ती वाढते. जीवन तर त्यापेक्षा वेगळे असते. जीवनातील संकटे त्याना

सहन होत नाहीत. त्या संकटातून त्यांची सुटका होत नाही. मग त्यांना मादक पदार्थाचे आकर्षण वाटते. त्या मादक पदार्थाच्या आहारी जाण्याने आपण आपले व्यक्तिमत्व हरवून बसू याची जाणच त्याना नसते. या तरुण स्त्री-पुरुषांना काही कार्यक्रमच नसतो. ते नेहमी घराबाहेर राहण्याचा प्रयत्न करतात घरासंबंधी प्रेम, आपुलकी, वात्सल्यभाव त्यांच्या ठिकाणी निर्माणच होत नाही. घराला अर्थच उरत नाही. संस्कृतीचा विकास जेथून होतो ते घरच नष्ट होत आहे.

ही सारी परिस्थिती माझ्या मनाला संत्रस्त करीत आली आहे. जो जो मी या प्रश्नांचा विचार करते तो तो मी अधिक गंभीर बनत जाते. ज्यांचा आदर्श ठेवावा असे जणु उरलेले नाही. एक काळ असा होता की महात्मा गांधी, पं. नेहरू, आचार्य विनोबा भावे, रविंद्रनाथ टागोर इ. महनीय व्यक्तीचा आदर्श समाजापुढे होता. परंतु आज तरुण स्त्री-पुरुषांनी कोणता आदर्श ठेवावा ? कोणती ध्येये बाळगावी ? स्वातंत्र्यानंतर समाज सुधारेल, समाजाची एक आगळी, स्वच्छ व सुंदर प्रतिमा निर्माण होईल असे वाटत होते. पण तो भ्रमच ठरला. समाजहिताकडे लक्ष देतील अशी आदर्श माणसेच बोटावर मोजण्याइतकी शिल्लक उरली. ही समाजात निर्माण झालेली पोकळी भरू न काढणे आवश्यक आहे. तरुण स्त्रियांना आकर्षित करील, त्यांचा सहभाग स्वीकारील, त्यांच्या सुप्त गुणांना जागृत करील, त्यांचे तेज निर्माण होईल असा कार्यक्रमच आमचे जवळ नाही. चांगली असू शकतील अशी माणसेच जवळपास दिसून येते नाहीत. राजकारणी माणसानीच आता याचा विचार केला पाहिजे. राजकारणाने सर्वांची डोकी व मने भ्रष्ट करू न टाकली आहेत. राजकारणाचा इतका धुऱ्यास झाला आहे की सामाजिक चिंतनच बंद झाले आहे. आपल्या पोळीवर तूप पडेल म्हणजे झाले, देशाचे काही का होईना ? हाच विचार सर्वत्र प्रसृत झाला आहे.

माणूस म्हणून माणसाला जगता आले पाहिजे, त्याचे व्यक्तिमत्व उजळून निघाले पाहिजे, त्याच्या अंतर्यामी असलेल्या गुणांचा विकास झाला पाहिजे, इकडे कुणाचेच कसे लक्ष जात नाही, याचे आश्चर्य वाटते. समाजचे श्रेष्ठत्व म्हणजेच राष्ट्राचे श्रेष्ठत्व आहे. समाजाचे हित तेच राष्ट्राचे हित, असा विचार दृढमूल केला पाहिजे. कोणतीही राजकीय पद्धती स्वीकरली तरी माणूस त्याचा केंद्रबिंदू हवा. औघोगिकरणाने किंवा शेतीच्या विकासाने आपण समृद्ध होऊ. परंतु सांस्कृतिक दृष्टीने समाज प्रगत होईल का ? श्रीमंती आली की सर्व प्रश्न सुटील हा भ्रम आहे. हदयाची श्रीमंती निर्माण करण्यासाठी आपण काय करीत आहोत, हा खरा प्रश्न आहे. त्यासाठीच, मला वाटते, घर रहायला हवे. घराणी नष्ट झाली हे खरे, पण

घर रहायला हवे असेल तर स्त्री सुप्रतिष्ठित केली गेली पाहिजे. स्त्रियांचा सम्मान राहिला पाहिजे. स्त्री-वर्गाची ज्या घरात प्रतिष्ठा आहे, ते घरच सर्वार्थाने समृद्ध आहे.